

Μνήμων

Τόμ. 19 (1997)

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ ΚΑΙ Η ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ (1844-1927). ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.289](https://doi.org/10.12681/mnimon.289)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΚΚΙΝΟΣ Γ. (1997). ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ ΚΑΙ Η ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ (1844-1927). ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗΣ. *Μνήμων*, 19, 73–108. <https://doi.org/10.12681/mnimon.289>

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ ΚΑΙ Η ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ (1844-1927)

ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗΣ

«Η ελευθερία είναι μία πρακτική. Δεν εξασφαλίζεται ποτέ από θεσμούς και νόμους που έχουν την πρόθεση να την εγγυηθούν. Είναι κάτι που πρέπει να ασκηθεί. Δεν υπάρχουν μηχανές ελευθερίας».

M. Foucault

Η ιδιότητα του πολίτη, δηλαδή το φάσμα των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, των νομικο-πολιτικών προνομίων, που κατακτούν και απολαμβάνουν τα μέλη μιας κοινωνίας με διαφορισμένο καταμερισμό εργασίας και αστικο-δημοκρατική πολιτική δομή, κατοχυρώνεται υπό τη μορφή συνόλου νομικών εγγυήσεων στο πλαίσιο του εκάστοτε ισχύοντος καταστατικού χάρτη. Οι συνταγματικές διατάξεις έχουν σχεσιακό χαρακτήρα και αποκτούν το ειδικό τους βάρος μέσω της εγγραφής τους στο ιστορικό πλαίσιο αναφοράς τους, δηλαδή μέσω της ανάδειξης της ιστορικότητάς τους, της γνώσης της κοινωνικο-πολιτικής δυναμικής που αποκρυσταλλώνεται σ' αυτές και της αποκάλυψης της «ικανονιστικής ισχύος του πραγματικού», που εμπερικλείουν. Αυτό σημαίνει ότι οφείλουμε να τις προσεγγίζουμε ως μία διαρκώς ανασυγροτούμενη κατασκευή. Για τον λόγο αυτό, η ιστορική θεώρηση και η γενεαλογική διάρθρωση του πραγματολογικού υλικού αποτελεί ουσιαστική προϋπόθεση κάθε απόπειρας κατανόησης και ερμηνείας των συνταγματικών θεσμίσεων, ενώ συγχρόνως εξασφαλίζει την αναγκαία διεπιστημονική βάση, το απαραίτητο αυτό προαπαιτούμενο κάθε σύνθετης και ολιστικής ερμηνείας¹.

Στο άρθρο αυτό, χρησιμοποιώντας ως πηγή το πρωτογενές υλικό των συνταγματικών κειμένων του 1844, του 1864, του 1911 (= αναθεώρηση) και του 1927, αλλά και οργανώνοντας τις συνταγματικές διατάξεις με πλαίσιο αναφοράς την έννοια της ιδιότητας του πολίτη, θα επιχειρήσουμε να δείξουμε ποιά είναι, ποιό περιεχόμενο έχουν, σε ποιά ιδιαίτερη ιστορική συγκυρία εγγράφον-

---

1. Νικηφόρος Ι. Διαμαντούρος, «Η σημασία της ιστορίας και ειδικότερα της διεπιστημονικής προσέγγισης για την πολιτική ανάλυση», *Ίστωρ* 5 (1993), 9-10.

ται και από ποιές πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις προωθούνται τα πολιτικά, τα αστικά και τα κοινωνικά δικαιώματα, που αποδίδονται διαδοχικά στον ελληνικό λαό από την οθωνική περίοδο έως την εποχή του Μεσοπολέμου.

A. Ορισμός της ιδιότητας του πολίτη

Στο πλαίσιο που διαμόρφωσε η πολιτική νεωτερικότητα, με τον όρο (ιδιότητα του πολίτη) (= citizenship) εννοούμε την «κατάσταση των σχέσεων μεταξύ ενός φυσικού προσώπου και της πολιτικής κοινωνίας του κράτους», με βάση την οποία αφενός το φυσικό πρόσωπο «οφείλει αφοσίωση στο κράτος» και αφετέρου το κράτος «απαρέχει προστασία στο άτομο»². Εννοούμε επίσης τη θέση του ατόμου σε μία κοινωνία, η οποία βασίζεται στο κράτος δικαίου και στις αρχές της νομικής και πολιτικής ισότητας³. Οι ορισμοί αυτοί παραπέμπουν στο σύνολο των πολιτικών και αστικών δικαιωμάτων, που απολαμβάνει το άτομο μέσα στον πολιτικό οργανισμό του σύγχρονου έθνους-κράτους⁴. Από την άποψη αυτή, η ιδιότητα του πολίτη είναι σύμφυτη με τις διαδικασίες συγκρότησης και οργάνωσης του δημόσιου χώρου και προϋποθέτει την ήδη δομημένη συλλογικότητα του έθνους-κράτους, την εθνικότητα, το αντιπροσωπευτικό σύστημα, την αφαιρετική και καθολική σύλληψη της ιδέας του πολίτη, την προνομιακότητα ενός πολιτικού status που η άλλη όψη του είναι ο αποκλεισμός, όπως επίσης και την πολλαπλή ιεράρχηση των πολιτών με κριτήριο την ταξική τους ένταξη και τη δυνατότητά τους για πολιτική διαπραγματεύση. Στην πράξη δηλαδή, η ιδιότητα του πολίτη ταυτίζεται με την «εθνική ιθαγένεια» και εκφράζεται 1ον) με την αναγνώριση ίσων δικαιωμάτων στους φορείς της, 2ον) με την τυπική ισότητα συμμετοχής των φορέων της στη διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων και 3ον) με την απόλυτη υποχρέωση υπακοής τους στον νόμο, ο οποίος εκλαμβάνεται ως αποκρυστάλλωση της συλλογικής βούλησης⁵. Κατά συνέπεια, στην ιδιότητα του πολίτη συγχωνεύονται η ένταξη του ατόμου στην πολιτική κοινωνία και η συμμετοχή του στην πολιτισμική κοινότητα του έθνους. Αντίθετα, η απλή υπηκοότητα, η οποία βασίζεται αποκλειστικά και μόνο στην απόδοση αστικών δικαιωμάτων, ισοδυναμεί με αποκλεισμό του ατόμου από τα

2. Oscar Svarlien, «Ιθαγένεια», στο Julius Gould, William L. Kolb (αρχισυν.), *Δεξικό κοινωνικών επιστημών* (υπό την αιγίδα της Unesco), τόμ. 1, μτφρ. Π. Κ. Λαμπριάς, Εκδόσεις Ελληνική Παιδεία Α.Ε., Αθήνα 1972, 340.

3. 'Ο.π., 340.

4. 'Ο.π., 341.

5. Για τις προϋποθέσεις και τα ειδοποιά γνωρίσματα της ιδιότητας του πολίτη, βλ. Δημήτρης Δημούλης, «Ιδιότητα του πολίτη και πολιτικά δικαιώματα. Λειτουργία και υπέρβαση μιας διαφοροποιητικής κατασκευής», μέρος πρώτο, *Θέσεις* 55 (Απρίλιος-Ιούνιος 1996), 13-20.

κατ' εξοχήν πολιτικά αγαθά και με περιχαράκωσή του στη σφαίρα της ιδιωτικότητας. Η αντιδιαστολή της εθνικής ιθαγένειας από την απλή υπηκοότητα ανάγεται στη διαφοροποίηση του ατόμου-ιδιώτη, φορέα δικαιωμάτων αυτοπροσδιορισμού, από το άτομο-πολίτη, φορέα στοιχειώδους και ισοδύναμης πολιτικής ισχύος στο πλαίσιο της συλλογικής πολιτικής βούλησης.

Ο Τ. Η. Marshall επιμερίζει το περιεχόμενο της ιδιότητας του πολίτη και θεωρεί ότι στην ιδιότητα του πολίτη συρρέουν τρεις διαφορετικές κατηγορίες δικαιωμάτων: α' Οι ατομικές ελευθερίες (= civil rights), οι οποίες εκπορεύονται από το φυσικό δίκαιο και εμφανίζονται στο ιστορικό προσκήνιο με την ανάδυση και την κυριαρχία της αστικής τάξης. Σ' αυτές περιλαμβάνονται η ελευθερία της σκέψης και του λόγου, η νομική ισότητα και το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Δεν πρόκειται για «φυσικά δικαιώματα», αφού μία τέτοια προσέγγιση μυθοποιεί, οντολογικοποιεί και ανάγει στη φύση δυναμικές που αναδύονται και παγιώνονται ιστορικά. β' Τα πολιτικά δικαιώματα (= political rights), τα οποία συνοψίζονται κατά βάση στην απονομή δικαιώματος ψήφου και σχετίζονται με τις διαδικασίες ενσωμάτωσης των κατώτερων στρωμάτων και τάξεων στο πολιτικό σύστημα κάθε κράτους. Οι διαδικασίες αυτές αποσκοπούν στην αποτροπή του πολιτικού αποκλεισμού και ταυτόχρονα της κοινωνικής περιθωριοποίησης ολόκληρων τάξεων ή στρωμάτων, ενδεχόμενο που θα ανέτρεπε την ισορροπία του υφιστάμενου κοινωνικού σχηματισμού. γ' Τα κοινωνικά δικαιώματα (= social rights), η θεσμοθέτηση των οποίων έπεται της κατοχύρωσης των αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Η ιδιαίτερη αυτή κατηγορία δικαιωμάτων αφορά: 1ον) στο δημόσιο, υποχρεωτικό και εν μέρει δωρεάν χαρακτήρα της εκπαίδευσης, λόγω της κρισιμότητας του εκπαιδευτικού μηχανισμού στη διαδικασία εγγάραξης και αναπαγωγής της εθνικής ιδεολογίας και κατ' επέκταση ως πεδίου συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας, και 2ον) στην ενεργοποίηση του παρεμβατικού κοινωνικού κράτους, του λεγόμενου κράτους πρόνοιας, διαμέσου της θεσμοποίησης των δικαιωμάτων της εργασίας, της κοινωνικής ασφάλισης, της προοδευτικής φορολόγησης και των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Τα κοινωνικά δικαιώματα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως αποτέλεσμα της αυξανόμενης πολιτικής δύναμης των μαζών, της κατάκτησης του δικαιώματος της καθολικής ψηφοφορίας, της δυναμικής του εργατικού κινήματος, καθώς και της κατοχύρωσης και διεύρυνσης των συνδικαλιστικών ελευθεριών. Παράλληλα, ωστόσο, συνιστούν και μηχανισμό απόσπασης πολιτικής συναίνεσης από τις κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις, δηλαδή εξασφάλισης της νομιμοφροσύνης των μαζών, μέσω της κρατικής μέριμνας για την αναβάθμιση και εγγύηση του βιοτικού επιπέδου των μαζών, αλλά και για την προστασία της κοινωνικής συνοχής. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η εκχώρηση/κατάκτηση κοινωνικών δικαιωμάτων, καθώς και ο προγραμματισμός και η αναδιανομή των κοινωνικών πόρων για τη θεραπεία των «δυσλειτουργιών της ελεύθερης

αγοράς» δεν αμφισβητεί την ταξική συγκρότηση των κοινωνικών σχηματισμών. Αντίθετα, μπορούμε να πούμε ότι τα κοινωνικά δικαιώματα λειτουργούν εν μέρει τουλάχιστον ως υποκατάστατα της χειραφέτησης της εργασίας, ενώ η εκχώρηση ή η κατάκτησή τους δεν λειτουργεί αθροιστικά και συλλογικά, αλλά επιλεκτικά, διανεμητικά και με βάση τις εκάστοτε δυνατότητες συσσώρευσης του κεφαλαίου⁶, όπως επίσης και τη δυναμική των κινημάτων πολιτικής αμφισβήτησης.

Κατά τον Duguit επίσης, η έννοια του δικαιώματος προϋποθέτει την έννοια της πολιτικής διαφοροποίησης, δηλαδή «της μετάβασης από την άμορφη ομοιογένεια των συσσωρευμένων ατόμων στην ετερογένεια των συγκροτημένων κοινωνιών»⁷. Διαδικασία η οποία ισοδυναμεί με διαχωρισμό του κοινωνικού σώματος σε κυβερνώντες και κυβερνώμενους, γεγονός που δυνητικά επιφέρει τον περιορισμό της παντοδυναμίας των κυβερνώντων, μέσω των συνταγματικών κατοχυρωμένων δικαιωμάτων των κυβερνωμένων. Στο πεδίο της εξουσιαστικής πρακτικής, αυτό σημαίνει βαθμιαία υποκατάσταση της κατασταλτικής βίας από μηχανισμούς απόσπασης της πολιτικής και κοινωνικής συναίνεσης.

Αντίθετα προς τις θεωρήσεις αυτές, οι οποίες είναι προσηλωμένες στο ιστορικό πλαίσιο της πολιτικής κυριαρχίας του συγκεντρωτικού έθνους-κράτους, στο αναδυόμενο πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας και της οικοδόμησης υπερεθνικών κρατικών οντοτήτων, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά και σε αναφορά προς το ιδεώδες της κοσμοπολιτικής δημοκρατίας, η δημοκρατική ιθαγένεια (= αστικά, πολιτικά, κοινωνικά δικαιώματα) παύει πλέον να συνδέεται οργανικά με το έθνος-κράτος και αποκτά οικουμενική και διαπολιτισμική διάσταση. Μεταστοιχειώνεται σε πλανητική ιθαγένεια ενσωματώνοντας στην ιδιότητα του πολίτη τη λεγόμενη τέταρτη γενιά δικαιωμάτων⁸.

6. Πρόκειται για απόψεις του Thomas H. Marshall που διατυπώνει στο βιβλίο του *Class, Citizenship, and Social Development*, New York 1964, τις οποίες παραθέτει και εφαρμόζει στην ελληνική περίπτωση ο Αντώνης Λιάκος στο βιβλίο του *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, 554-563. Παρεμφερείς με τις απόψεις του Marshall αναφορικά με την ιδεολογική λειτουργία των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι και αυτές που διατυπώνει ο Jürgen Habermas, *Technik und Wissenschaft als «Ideologie»*, Frankfurt a.M. 1969, 77 και παραθέτει ο Κωνσταντίνος Καβουλάκος στο βιβλίο του, *Γιούργκεν Χάμπερμας. Τα θεμέλια του λόγου και της κριτικής κοινωνικής θεωρίας*, Πόλις, Αθήνα 1996, 67. Στην ελληνική βιβλιογραφία, αντίστοιχη των παραπάνω είναι η προβληματική του Γεώργιου Λεονταρίτη, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-20», *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότης, Αθήνα 1979, 81-82.

7. Γιώργος Πάσχας, *Κράτος δικαίου και πολιτική. Πολιτειολογικές θεωρίες 1900-1940*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, 147.

8. Ενδεικτική του προβληματισμού που αναπτύσσεται στο θέμα αυτό είναι η χαρτο-

B. Ο ρόλος και οι λειτουργίες του συντάγματος

Στις νεωτερικές δημοκρατικές κοινωνίες τα συνταγματικά κείμενα συγκροτούν τον κατ' εξοχήν κανονιστικό λόγο. Με την έννοια, ότι το σύνταγμα ως θεμελιώδης νόμος του κράτους συνδιαλλάσσει το πεδίο του θετικού δικαίου και της ορθολογικά συγκροτημένης πολιτικής νομιμότητας με το πεδίο της καθολικά ισχύουσας ηθικής, το οποίο συγκροτείται από τις δεσμευτικές αρχές της πολιτικής δικαιοσύνης. Με την έννοια επίσης ότι κατοχυρώνει τη διάκριση ιδιωτικής-δημόσιας σφαίρας, θεσπίζει την αυτονομία της πρώτης, ενώ, ταυτόχρονα, σε συνάρτηση με την κύρωση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας συγκροτεί την έννοια του ατόμου-πολίτη ως κλασματικής και ισοδύναμης μορφής της συλλογικής πολιτικής βούλησης και ως ενσάρκωσης του νόμου. Το σύνταγμα προσδιορίζει το πεδίο της νομιμότητας, αφενός για τους φορείς εξουσίας και τις αντιπαρατιθέμενες πολιτικές δυνάμεις και αφετέρου για την ίδια την κοινωνία των πολιτών, εφόσον θεμελιώνει τους μηχανισμούς του πειθαρχικού καταναγκασμού και εμπεριέχει «θετικοποιημένες τις θεμελιώδεις και γενικά αποδεκτές εκείνες αξίες και διαδικασίες, που επιτρέπουν σε ένα πολιτικό σύστημα να αναπαράγεται και στην έννομη τάξη να επιβεβαιώνει την ενότητά της»⁹. Το σύνταγμα αποτελεί τον βασικό κώδικα της πολιτικής επικοινωνίας, θεμελιώνει την πολιτική πρακτική της κριτικής δημοσιότητας, δηλαδή του συλλογικού ελέγχου της εκτελεστικής, της νομοθετικής και της δικαστικής εξουσίας, και δημιουργεί την αξιακή και νομική βάση του κράτους δικαίου. Το δικαιοκρατικό πρότυπο της αστικής νομικής ιδεολογίας συνεπάγεται την καθολική εγκυρότητα και δεσμευτικότητα των αξιών της ατομικής ελευθερίας, της νομικής και πολιτικής ισότητας και της ασφάλειας δικαίου¹⁰. Είναι προφανές ότι η ιδιαιτερότητα των συνταγματικών κειμένων συνίσταται αφενός στο γεγονός ότι αποτελούν θεσμικές αποκρυσταλλώσεις, συμπυκνώσεις ή εξιδανικεύσεις συγκεκριμένων συστημάτων κυριαρχίας, καθώς αντικειμενικοποιούν, εξορθολογίζουν και νομιμοποιούν

γράφηση των απόψεων που έχουν κατατεθεί, όπως αυτή επιχειρείται από τον Νίκο Δεμερτζή, *Ο λόγος του εθνικισμού. Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 42-43, 108-116, 184-188, 255-412.

9. Πρόκειται για ορισμό του G. Zagrebelsky του οποίου παραθέτει και αποδέχεται ο Αντώνης Μανιτάκης, «Η πολυσήμενη επιστροφή του κράτους δικαίου», στο Κώστας Μ. Σταμάτης (επιμ.), *Όψεις του κράτους δικαίου. Ιστορικές αναδρομές στην ελληνική θεωρία και σύγχρονες αναζητήσεις*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1990, 54.

10. Μανιτάκης, *ό.π.*, 32, 33, 37, αλλά και Ξενοφάντας Παπαρρηγόπουλος, «Στοιχεία "κράτους δικαίου" στην ελληνική νομική θεωρία του 19ου αιώνα», στο Σταμάτης, *ό.π.*, 71-73, όπως επίσης του ίδιου, *Κράτος δικαίου: δικαιοκρατία ή νομοκρατία; Σκέψεις πάνω στην καταγωγή, δομή και μετεξέλιξη του κράτους δικαίου*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1988.

την ισχύουσα δομή κυριαρχίας. Και αφετέρου στο γεγονός ότι συνθέτουν το κατ' εξοχήν πεδίο των συλλογικών αντιπαραθέσεων και της κύρωσης της πολιτικο-ιδεολογικής διαπραγμάτευσης, στο πλαίσιο του οποίου αντίπαλα συλλογικά υποκείμενα (= τάξεις, κόμματα, ομάδες συμφερόντων, πολιτικά και κοινωνικά κινήματα, επαγγελματικές κατηγορίες και πολιτικές ελίτ) και ασύμμετρα κατανεμημένες κοινωνικο-πολιτικές δυνάμεις μάχονται για την κατάκτηση της εξουσίας, τη συγκρότηση της ηγεμονίας και την κατοχύρωση της ιδιαιτερότητάς τους, μέσω της θεσμοποίησης του λόγου τους και της διασφάλισης των δικαιωμάτων τους. Η διαπάλη αυτή επιβεβαιώνει, βέβαια, την κυρίαρχη ιδεολογία, συντελεί όμως, επίσης, και στην ανάδυση και άρθρωση εναλλακτικών ή και αντιθετικών πολιτικών λόγων, οι οποίοι δυνητικά τουλάχιστον είναι σε θέση να αμφισβητήσουν τον τρόπο οργάνωσης του κοινωνικού σχηματισμού. Συγκεφαλαιώνοντας θα λέγαμε ότι τα συνταγματικά κείμενα συγκροτούν μία ιδεώδη πολιτική κουλτούρα, η οποία οργανώνει ή εξιδανικεύει, αλλά πάντως δεν απεικονίζει την πολιτικο-κοινωνική πραγματικότητα.

Γ. Η ισοπολιτειακή παρόδοση της Επανάστασης του 1821

Σε ό,τι αφορά στην ελληνική περίπτωση, οφείλουμε, πιστεύω, να ξεκινήσουμε από την εισαγωγική παρατήρηση ότι η «διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής» και η πρώιμη απονομή πλήρων πολιτικών και στοιχειωδών κοινωνικών δικαιωμάτων¹¹ δεν συνιστά θεσμικό παράγωγο της διαδικασίας εκσυγχρονισμού της χώρας. Στην Ελλάδα, παρά το γεγονός ότι ήδη από την εποχή της ενιαίας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η οικονομία ήταν δομικά ενταγμένη στη λογική του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, οι οργανωτικές αρχές και οι ιδέες του φιλελευθερισμού δεν συνδέονταν οργανικά με την ανάπτυξη και τον μετασχηματισμό των κοινωνικο-οικονομικών δυνάμεων, που αναδύθηκαν μέσα από τον αγώνα της ανεξαρτησίας. Αντιθέτως, είχαν κατά βάση φορμαλιστικό χαρακτήρα, διότι η διαδικασία δόμησης καπιταλιστικών σχέσεων και άρθρωσης

11. Αναφέρομαι βεβαίως στον δημόσιο (εξαρχής για την τριτοβάθμια και από το 1885 για την πρωτοβάθμια) και υποχρεωτικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης και όχι στη συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής πρόνοιας στις ποικίλες μορφές της, κάτι που συνιστά, άλλωστε, προγραμματική θέση του μεταπολεμικού κράτους πρόνοιας (Welfare State). Για την ιστορική ανάδυση και τον ρόλο του κράτους πρόνοιας βλέπε Franz-Xaver Kaufman, «Τα κράτη πρόνοιας», στο François-Xavier Merrien, *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η Δύση και οι φτωχοί χτες και σήμερα*, μετάφραση Μαρία Κορασίδου, επιστημονική επιμέλεια Χριστίνα Κωνσταντινίδου, Κατάρτι, Αθήνα 1996, 289-316. Για τον ρόλο της δωρεάν και υποχρεωτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα βλέπε Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μετάφραση Ιωάννα Πετροπούλου - Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Θεμέλιο, Αθήνα 2^η 1979.

ταξικών οντοτήτων αφενός υπερκαθορίστηκε από εξωγενείς παράγοντες, οι οποίοι σχετίζονταν κατά κύριο λόγο με τον διεθνή καταμερισμό εργασίας (= μεταφορές, εμπορευματοποίηση αγροτικής παραγωγής) και δευτερευόντως με τις ενδογενείς τάσεις της οθωμανικής οικονομίας, και αφετέρου προηγήθηκε της διαδικασίας εκβιομηχάνισης της εγχώριας οικονομίας. Με επακόλουθο τον καπιταλιστικό, αλλά συγχρόνως και προβιομηχανικό χαρακτήρα των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων¹².

Ο πολιτικός φιλελευθερισμός δεν συνιστούσε δηλαδή το αναγκαίο ιδεολογικό όχημα μιας διαμορφωμένης, ενιαίας, συμπαγούς και κυρίαρχης ή τουλάχιστον δυναμικά κυρίαρχης γηγενούς επιχειρηματικής αστικής τάξης, η οποία, πραγματώνοντας ενδογενώς τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό της εγχώριας οικονομίας, επέβαλε, συγχρόνως, «επαναστατικό δικαίωμα» την ιδεολογική ηγεμονία της, τη «συνεκτική κοσμοθεώρησή» της και το μονοπώλιο της πολιτικής εξουσίας της¹³. Αντίθετα, η φιλελεύθερη ιδεολογία, παρά την κυριαρχία της πολιτικής της γλώσσας, την αποδεδειγμένη πολιτική της αποτελεσματικότητα και την ιστορική της δυναμική, είχε αυτόνομο, αναντίστοιχο, συμβολικό, υπεραναπληρωτικό και προληπτικό των κοινωνικών εντάσεων χαρακτήρα, κα-

12. Γεώργιος Λεονταρίτης, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-20», ό.π., 50-51. Αντίστοιχο είναι και το επιχείρημα του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871», στο Grothusen, Da Silva, Gross, Petrosian, Sugar, Todorova (και άλλοι), *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1980, 216-235. Ο Παναγιωτόπουλος στις σελίδες 218-219 επισημαίνει τα ακόλουθα: «Στις συνθήκες αυτές, το να μιλά κανείς για βιομηχανική επανάσταση στην Ελλάδα, όπως και στις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, είτε βρίσκονται ακόμη υπό οθωμανική κυριαρχία είτε όχι, είναι προβληματικό [...]. Αν όμως σαν βιομηχανική επανάσταση προσδιορίζουμε μια ολόκληρη ιστορική περίοδο και κυρίως ένα ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού και την εμφάνιση νέων παραγωγικών σχέσεων, τότε ο όρος μπορεί να ισχύει για την Ελλάδα και για τις άλλες βαλκανικές χώρες κατά την εποχή αυτή [...]. [Συμπερασματικά] ο καπιταλιστικός χαρακτήρας της ελληνικής οικονομίας και συνακόλουθα ο αντίστοιχος χαρακτήρας του κοινωνικού σχηματισμού και του κράτους δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, παρά την επιβίωση, σε όλα τα επίπεδα, ισχυρών προ-καπιταλιστικών στοιχείων». Τέλος, η Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986, 105, υποστηρίζει ότι μόλις στη δεκαετία του 1860 η Ελλάδα εισέρχεται στη φάση του οικονομικού της εκσυγχρονισμού. Η ίδια ασπάζεται το επιχείρημα του Francois Crouset και διατυπώνει την άποψη ότι στη νοτιοανατολική Ευρώπη «η βιομηχανική επανάσταση [...] ήταν μάλλον η δημιουργία εκ του μηδενός μιας νέας βιομηχανίας» και όχι, όπως στη δυτική Ευρώπη, ο «μετασχηματισμός μιας προϋπάρχουσας βιομηχανίας».

13. Παναγιώτης Κονδύλης, «Η καχεξία του αστικού στοιχείου στη νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία», *Τα Ιστορικά* 12-13 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1990), 4, 6, 9. Βλέπε επίσης Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μετάφραση Στέλλα Νικολούδη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996, 507 και 513.

θώς επιτελούσε τις ακόλουθες λειτουργίες: 1ον) Εξισορροπούσε το ενδογενώς διασπασμένο πλέγμα εξουσίας, που ανέδειξε η διαδικασία εθνογένεσης της Επανάστασης του 1821. Το εξουσιαστικό αυτό πλέγμα, που προσδιοριζόταν από την πλήρη κατοχή των μέσων πολιτικής κυριαρχίας και την αλληλοδιείσδυση παλαιών και νέων οικονομικών και πολιτικών élites¹⁴, συντίθετο από την κρατική αστική τάξη (= τζάκια), από τους πυρήνες της αναδυόμενης εγχώριας επιχειρηματικής αστικής τάξης και μετά —κυρίως— από την πανευρωπαϊκή οικονομική κρίση του 1871 από τους χρηματιστηριακούς κύκλους της Ομογένειας. 2ον) Συντέλειωσε στην αυτονόμηση και τη σχετική ουδετεροποίηση του κράτους έναντι του κυρίαρχου πλέγματος εξουσίας και μετά την ψήφιση του συντάγματος του 1864 στην αναγωγή του πολιτειακού ριζοσπαστισμού σε κρατική ιδεολογία. Στο πλαίσιο αυτό, η απόσπαση της πολιτικής συναίνεσης της αγροτικής και της μικροαστικής τάξης, αλλά και των λαϊκών στρωμάτων των πόλεων εξασφαλιζόταν διαμέσου της απονομής και της ιδεολογικής επίκλησης του δικαιώματος της καθολικής ψηφοφορίας των ανδρών σε συνδυασμό με την επικυρωτική προσφυγή του κράτους στον λόγο και τις πολιτικές πρακτικές του κοινωνικού εξισωτισμού, που ανταποκρίνονταν στην κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα. Οι εξισωτικές πρακτικές όχι μόνο επικύρωναν θεσμικά, αλλά και ενεργοποιούσαν τους μηχανισμούς κοινωνικής κινητικότητας.

Τα στοιχεία αυτά αποδεικνύουν, κατά τη γνώμη μου, ότι στην ελληνική περίπτωση έχουμε να κάνουμε με ένα φαινόμενο αυτονόμησης, πρόταξης και ριζοσπαστικοποίησης του πολιτικο-ιδεολογικού πεδίου με βασικό οργανωτή το ίδιο το κράτος. Στην εκδήλωση του φαινομένου αυτού συνετέλεσε η άμεση εγκόλπωση και ηγεμονία των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης και ο ρόλος που διαδραμάτισε το πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού μάλλον ως «περίγραμμα οραματισμών του μέλλοντος και κριτικής του παρόντος» παρά ως «εφαρμοσίμο πρόγραμμα πρακτικών επιλογών»¹⁵. Το φαινόμενο αυτό συναρτάται επίσης πρώτον με τον παρεμβατικό, καταλυτικό και προοδευτικό ρόλο του στρατού στη διάρκεια του 19ου και στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, καθώς δεν πρέπει να λησμονούμε ότι οι πολιτειακές μεταβολές του 1843, 1864, 1911 και 1927 προετοιμάστηκαν από στρατιωτικές επεμβάσεις, και δεύτερον με την ενεργή κυριαρχία της εθνικιστικής ιδεολογίας στην Ελλάδα και την ενεργή λαϊκή υποστήριξη της κρατικής αλυτρωτικής πολιτικής. Το λαϊκό έρει-

14. Νίκος Π. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, μετάφραση Βασίλης Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, 341-345. Για το φαινόμενο της αλληλοδιείσδυσης ή της ταξικής συμμαχίας διαμέσου της κατανομής διακριτών ρόλων μεταξύ της πολιτικής και της οικονομικής élite βλέπε Χρήστος Λυριντζής, *Το τέλος των «τζακιών». Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, ιδίως σελίδα 175.

15. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, ό.π., 504.

σμα της εθνικιστικής ιδεολογίας εξασφάλιζε τη φανταστική υπέρβαση των πολιτικών πολώσεων και των ταξικών συγκρούσεων της ελληνικής κοινωνίας και λειτουργούσε ως νομιμοποιητική βάση του πολιτικού συστήματος υπό την έννοια ότι το τελευταίο εδραζόταν στην ιδέα της οργανικής κοινότητας του ελληνικού έθνους¹⁶. Βέβαια, ούτε η αυτονόμηση και πρόταξη ούτε πολύ περισσότερο η ριζοσπαστικοποίηση του πολιτικο-ιδεολογικού πεδίου θα ήταν εφικτές, εάν δεν εγγράφονταν στο πρόσφορο κοινωνικο-πολιτικό έδαφος, που διαμόρφωσαν η μαζική συμμετοχή των αγροτικών στρωμάτων στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του 1821 και η επακόλουθη συνάρθρωση της ιδέας της εθνικής ανεξαρτησίας με προσδοκίες αναδόμησης των ταξικών σχέσεων, η υπερτροφία και κατά συνέπεια η σημαντική πολιτική επιρροή της αγροτικής τάξης, η έδραση της εξουσίας της πολιτικής élite στον αγροτικό πληθυσμό, καθώς επίσης η δυναμική διεύρυνσης των μικροαστικών στρωμάτων και η εξάρτησή τους από τον κρατικό μηχανισμό. Μια πληρέστερη, ωστόσο, προσέγγιση οφείλει να συναρτήσει το φαινόμενο της αυτονόμησης, πρόταξης και ριζοσπαστικοποίησης του πολιτικο-ιδεολογικού πεδίου με μια ολόκληρη σειρά παραγόντων, οι οποίοι επηρεάζουν τη διαδικασία συγκρότησης του κοινωνικού σχηματισμού. Τέτοιοι είναι: 1ον) Η ανυπαρξία νομοκατεστημένων τάξεων (= estates/ordres). 2ον) Η ταξική ρευστότητα που χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία στα πρώτα ιδίως στάδια της συγκρότησής της. 3ον) Η αδυναμία συγκρότησης γαιοκτημονικής τάξης από πυρήνες των παραδοσιακών προυχόντων, λόγω της συνταγματικής κατοχύρωσης (= άρθρο 105 του συντάγματος του 1844 και 102 του συντάγματος του 1864) και της τελικής επικράτησης της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας με τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις του 1871/1911 και του 1917/1922-1924. 4ον) Η έλλειψη ενός αδιαμφισβήτητου ηγεμονικού παράγοντα στη σφαίρα της άρθρωσης των ταξικών σχέσεων και της πολιτικής τους έκφρασης, γεγονός που δημιουργούσε κενό οργανικής ιδεολογίας, το οποίο εκ των ενόντων ανέλαβε να καλύψει ο ριζοσπαστικός συνταγματισμός. 5ον) Η λειτουργία του δικαιώματος της άμεσης, μυστικής και καθολικής ψηφοφορίας των ανδρών ως θεσμικού προκαλύμματος για την εξυπηρέτηση των πελατειακών σχέσεων, αλλά και την αποτροπή της λαϊκής εξέγερσης¹⁷. 6ον) Ο αντιμοναρχισμός ικανών τμημάτων των κυρίαρχων στρωμάτων. Τέλος, 7ον) η απουσία εδραιωμένων κατασταλακτικών μηχανισμών του κράτους, ικανών να επιτύχουν την πολιτική περιθωριοποίηση των αγροτών και των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων των πόλεων.

16. Paschalis M. Kitromilides, «“Imagined Communities” and the Origins of the National Question in the Balkans», στο Martin Blinkhorn, Thanos Veremis, *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Sage-Eliamep, Athens 1990, 39.

17. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, 373-374.

Στο νεότευκτο ελληνικό κράτος, η συνδρομή των παραπάνω παραγόντων συνέβαλε καθοριστικά στην κυριαρχία της ιδεολογίας της ισοπολιτείας, η οποία επικεντρωνόταν στο ακόλουθο τρίπτυχο: δωρεάν υποχρεωτική εκπαίδευση και ακώλυτη πρόσβαση σε όλες τις βαθμίδες του εκπαιδευτικού συστήματος, δικαίωμα καθολικής ψηφοφορίας με ισοδυναμία της ψήφου και δωρεάν διανομή των εθνικών γαιών¹⁸. Μάλιστα, ο καθοριστικός παράγοντας της ευρείας κοινωνικής συμμετοχής στην Επανάσταση του 1821, ο οποίος προσέδωσε ουσιαστικά τα αγροτικά και λαϊκά στρώματα στο πολιτικό ιδεώδες της ισοπολιτείας, αποτελεί το πρωταρχικό αίτιο για την ανάδειξη του συνταγματικού πατριωτισμού σε καταστατικό κανόνα του δημόσιου βίου. Για τη σύζευξη δηλαδή εθνικής ιδεολογίας και δημοκρατικής αρχής ή αλλιώς για τη συγχώνευση πατριωτισμού και έμπρακτης πίστης στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς. Η θεσμική επικύρωση της ιδέας του συνταγματικού πατριωτισμού πραγματοποιείται με τα καταληκτικά άρθρα των συνταγμάτων που εξετάζουμε, του 107 του 1844, του 110 του 1864, του 111 του 1911 και του 127 του 1927. Κατά τη γνώμη μου, ο συνταγματικός πατριωτισμός υπήρξε ιδιαίτερα λειτουργικός για την εδραίωση της πολιτικής κυριαρχίας και τη σταθεροποίηση και αναπαραγωγή των δομών του πολιτικού φιλελευθερισμού στην Ελλάδα, από τις απαρχές ήδη της βασιλείας του Γεωργίου του Α΄ έως τη δομική κρίση του πολιτικού συστήματος στη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Α. Το σύνταγμα του 1844

Το σύνταγμα του 1844 θεσπίζει ως πολίτευμα της χώρας τη συνταγματική μοναρχία, με το αιτιολογικό ότι το πολίτευμα αυτό λόγω της συγκερασμένης του φύσης αρμόζει περισσότερο «εις νεαρά προς τον πολιτισμόν έθνη», αντίθετα προς το αμιγώς δημοκρατικό, το οποίο «νομίζεται επικίνδυνον» και ίσως καταστροφικό. Τα πολιτικά, αστικά και κοινωνικά δικαιώματα που αναγνωρίζονται στον έλληνα υπήκοο αποτελούν εκφράσεις ενός ιδεοτυπικά δημοκρατικού μοντέλου απονομής της ιδιότητας του πολίτη και περιλαμβάνονται στο κεφάλαιο «δημόσιο δίκαιο των Ελλήνων», πρακτική η οποία θα διατηρηθεί και στα μεταγενέστερα συντάγματα. Αυτό σημαίνει ότι η επίσημη νομική σκέψη στην Ελλάδα αντιδιαστέλλει έκτοτε το δημόσιο ή αντικειμενικό δίκαιο από το ιδιω-

18. Λιάκος, *ό.π.*, 558. Η Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 29, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1995, 88, διαπιστώνει αντίθετα ότι στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα παρατηρούμε «[...] την αντίθεση στις εξισωτικές θεωρίες και την προώθηση μεταρρυθμιστικών πρακτικών, που δεν θέτουν ως στόχο την κατάργηση της κοινωνικής διαφοράς και της φτώχειας, αλλά αποβλέπουν στη διευθέτηση των συνθηκών ύπαρξης των φτωχών μέσω της ηθικοποίησής τους».

τικό ή υποκειμενικό σαν να επρόκειτο περί ενός είδους οντολογικής περιχαράκωσης δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας. Η αντιδιαστολή αυτή αντανακλά τη δήτην οντολογική διάσπαση πολιτικής κοινωνίας και κοινωνίας των πολιτών, η οποία με τη σειρά της απηχεί τη φιλελεύθερη θεώρηση του κράτους ως ρυθμιστικού, αλλά και ουδέτερου/υπερταξικού/επιδιατηρητικού παράγοντα στο πλαίσιο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής¹⁹. Όμως, η αντιδιαστολή αυτή έχει τυπικό χαρακτήρα, καθώς δεν ισοδυναμεί με μία θεώρηση της ιδιότητας του πολίτη ως νομικο-πολιτικής κατάστασης, η οποία εγγυάται την αυτονομία της κοινωνίας των πολιτών έναντι του κράτους. Πίσω από αυτή υποκρύπτεται η πολιτική λογική της υποκατάστασης της ίδιας της βούλησης του κράτους από ένα ικανό τμήμα της πολιτικο-στρατιωτικής ελίτ, το οποίο επικαλούμενο τις αρχές του πολιτικού φιλελευθερισμού μετατρέπει τα πολιτικά δικαιώματα σε πολιτικά προνόμια.

Ειδικότερα, με το άρθρο 3 καθορίζονται η νομική ισότητα των πολιτών, η δίκαιη κατανομή των φορολογικών βαρών, η εθνικότητα ως αναγκαίο πρόσον για κάθε δημόσιο λειτούργημα, καθώς και οι προϋποθέσεις για την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη. Ρύθμιση η τελευταία πολλαπλά σημαντική, εφόσον η διαμφισβήτησή της υπήρξε το βασικό πεδίο της σύγκρουσης αυτοχθόνων και ετεροχθόνων στη διάρκεια των συζητήσεων για τον καταρτισμό των διατάξεων του συντάγματος του 1844. (Στην αντιπαράθεση αυτή θα αναφερθούμε παρακάτω). Στη συνέχεια, με τα άρθρα 4 και 5 κατοχυρώνεται η ατομική ασφάλεια του πολίτη. Με το άρθρο 6 θεσπίζεται η μη αναδρομικότητα της ισχύος των ποινικών νόμων. Με το άρθρο 7 το δικαίωμα της έγγραφης-ατομικής ή ομαδικής αναφοράς στα θεσμοθετημένα όργανα του κράτους. Με το άρθρο 8 το οικογενειακό άσυλο. Με το άρθρο 9 η κατάργηση της δουλείας στην ελληνική επικράτεια ανεξαρτήτως φυλής, εθνικότητας και θρησκευτικού δόγματος. Με το άρθρο 10 η ελευθερία της σκέψης και του λόγου, η ελευθεροτυπία και γενικά η ελεύθερη διακίνηση των ιδεών, με μόνη ρήτρα την ιθαγένεια των εκδοτών των εντύπων. Με το άρθρο 11 —σαράντα περίπου χρόνια πριν από τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης και μια δεκαετία πριν από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής— θεσπίζεται ο δημόσιος χαρακτήρας και των τριών εκπαιδευτικών βαθμίδων, χωρίς, ωστόσο, να αποκλείεται και η δυνατότητα ίδρυσης ιδιωτικών σχολείων στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Κυρώνεται επίσης η δωρεάν φοίτηση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Η συνταγματική αυτή διάταξη θα ανασκευαστεί εν μέρει στα 1892 με τον νόμο ΒΔΝ' της 11ης Ιουλίου, ο οποίος προέβλεπε την επιβολή «εκπαιδευτικών τελών» και την οιονεί άρση της ακώλυτης πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση προκειμένου να

19. Κώστας Μ. Σταμάτης, *Ο ελληνικός νομικός ιδεαλισμός στο Μεσολόλεμο. Παρουσίαση και κριτική των θεωριών του*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1984, 67-74.

περιοριστεί η εισαγωγή φοιτητών στο Εθνικό Πανεπιστήμιο και κατά συνέπεια να ελεγχθεί η ζήτηση πανεπιστημιακών τίτλων. Όμως, τόσο η κοινωνική σύνθεση του φοιτητικού σώματος, που χαρακτηρίζεται από την υποαντιπροσώπευση των γόνων των κατώτερων αγροτικών στρωμάτων και της ασθενούς ακόμη εργατικής τάξης, όσο και το γεγονός ότι η τροποποίηση αυτή δεν αποτελούσε συνταγματική διάταξη, μας πείθουν ότι το μέτρο αυτό δεν υφάρπαζε το πρώιμο συγκριτικά και μόνο ακόμη εκείνη την εποχή κοινωνικό δικαίωμα του ελληνικού λαού. Με το άρθρο 12, εξάλλου, προστατεύεται το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Με το άρθρο 13 καταργούνται τα βασανιστήρια και η δήμευση της περιουσίας των πολιτών. Με το άρθρο 14 κατοχυρώνεται το απόρρητο και απαραβίαστο των επιστολών. Τέλος, με το άρθρο 63, το οποίο σε αντίθεση με τα προηγούμενα εντάσσεται στο κεφάλαιο για τη συγκρότηση της νομοθετικής εξουσίας, κυρώνεται συνταγματικά η απόρριψη των περιορισμών που πρότειναν οι οπαδοί του αυτοχθονισμού, σχετικά με το δικαίωμα πολιτικής αντιπροσώπευσης των ετεροχθόνων.

Με τα παραπάνω άρθρα, επιχειρείται η συγκρότηση φιλελεύθερων πολιτικών δομών και η δόμηση θεσμών κράτους δικαίου στο νεότευκτο ελληνικό κράτος. Αντίθετα, οι διατάξεις που εισάγουν τα άρθρα 1 και 2 σχετικά με την «επικρατούσα» θρησκεία του κράτους, ρύθμιση που ισοδυναμεί με την τυπική και όχι έμπρακτη κύρωση της ανεξιθρησκείας, αίρουν εν μέρει το φιλελεύθερο θεσμικό πλαίσιο, εφόσον η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης αφορά αποκλειστικά και μόνο στην ακώλυτη άσκηση του θρησκευτικού τελετουργικού των ετεροδόξων και όχι στην ελεύθερη επιλογή θρησκευτικού δόγματος. Το αίτιο, βέβαια, για τη θεσμική αυτή εκτροπή εντοπίζεται στην παραδοσιακή, αλλά ιστορικά ευεξήγητη, συνάρθρωση εθνικής ιδέας και Ορθοδοξίας²⁰. Ο Νικόλαος Ι. Σαριπόλος στην *Πραγματεία του συνταγματικού δικαίου* (1851), κείμενο που «φιλοδοξεί να αποτελέσει την επιστημονική πραγμάτευση αλλά και την υπεράσπιση» του συντάγματος του 1844²¹, θεμελιώνει —και θεωρητικά— την εκτροπή αυτή, με το επιχείρημα ότι «το κράτος και η εκκλησία εισίν μεν αληθώς κοινωνίαί διάφοροι, αλλά συναφείς και συνεχόμενοι. Όθεν [...] διακεκριμέναι, αλλ' ουχί και ξένα προς αλλήλους»²². Πρόκειται για το φαινόμενο της εθνικοποίησης και της κρατικοποίησης της θρησκείας, το οποίο εγκαθιδρύει στο πλαίσιο του κρατικού συγκεντρωτισμού την οργανική σύζευξη εκκλησίας και κράτους, με σκοπό αφενός τη χρήση του θρησκευτικού δόγματος ως κριτηρίου

20. Αλέξανδρος Σβώλος, *Τα ελληνικά συντάγματα 1822-1952. Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος*, Στοχαστής, Αθήνα 1972, 111-113 και 119.

21. Παπαρρηγόπουλος, «Στοιχεία "κράτους δικαίου" στην ελληνική νομική θεωρία του 19ου αιώνα», ό.π., 80.

22. Παρατίθεται από τον Παπαρρηγόπουλο, ό.π., 83, σημείωση 17.

πολιτισμικής και κατά συνέπεια εθνικής διαφοροποίησης (= συγκρότηση εθνικής ταυτότητας) και αφετέρου τη λειτουργία του ως θεμελιώδους μηχανισμού εθνικής ομογενοποίησης²³. Αυτό σημαίνει ότι όχι μόνο καταργείται η αυτάρκεια του θρησκευτικού λόγου και το θρησκευτικό δόγμα εκκοσμικεύεται, αλλά και εγκαταλείπεται στην πράξη το φιλελεύθερο/εκσυγχρονιστικό πρόταγμα του πλήρους διαχωρισμού θείκης και εγκόσμιας εξουσίας. Ο διαχωρισμός αυτός αντιστοιχεί στην οντολογική διάκριση πίστης και ορθού λόγου και ιστορικά οδήγησε τις κοινωνίες της Δύσης στην «αποθροποίηση» και την εκκοσμίκευση του πολιτικού και κοινωνικού βίου. Παρατηρούμε δηλαδή ότι το ιδιαίτερο αυτό ιδεολογικό και συνταγματικό μόρφωμα του νεότευκτου ελληνικού κράτους ενώ υποτάσσει την παράδοση (στην προκειμένη περίπτωση τη θρησκεία) στις σκοπιμότητες του εκσυγχρονισμού, ταυτόχρονα, ωστόσο, λειτουργεί ανασχετικά ως προς την επικράτηση των ιδεών του φιλελευθερισμού, καθώς αντισταθμίζει την εθνικοποίηση και την κρατικοποίηση του θρησκευτικού λόγου με τη θεσμική ηγεμονία του κυρίαρχου δόγματος.

Α.1. Η σύγκρουση αυτοχθόνων-ετεροχθόνων

Ωστόσο, όπως επισημάναμε και προηγουμένως, στη διάρκεια των συζητήσεων της συντακτικής συνέλευσης (= α' εθνοσυνέλευσης) του 1843-1844, με αφορμή την εκατέρωθεν επιχειρηματολογία σχετικά με τα διακριτικά γνωρίσματα της ελληνικής ιθαγένειας, που εισήγαγε το άρθρο 3 του σχεδίου συντάγματος, αναδείχθηκε σε δεσπόζον πολιτικό ζήτημα η πόλωση των βουλευτών, αλλά και του Τύπου, σε οπαδούς του αυτοχθονισμού και του ετεροχθονισμού. Η πόλωση αυτή διασπούσε το τρικομματικό πολιτικό σύστημα και συγκροτούσε δύο αντίπαλα κοινωνικο-πολιτικά μέτωπα με πλαίσιο αναφοράς τη δυαδική αντίθεση «πολίτες ελληνικής ιθαγένειας» έναντι «ομογενών»²⁴. Η ιστορική έρευνα έδειξε ότι οι αυτοχθονιστές βουλευτές προέρχονταν κατά κανόνα από τους πελοποννήσιους προεστούς και τους ρουμελιώτες οπλαρχηγούς²⁵, οι οποίοι συναισθάνονταν την απειλή που εξέφραζαν οι ετερόχθονες ως φορείς σημαντικού πολιτιστικού κεφαλαίου και της ιδέας ενός συγκεντρωτικού, ορθολογικοποιημένου και γραφειοκρατικού κράτους για την εξακολούθηση της κοινωνικής και πολιτικής τους κυριαρχίας, η οποία κατά κύριο λόγο βασιζόταν στη νομή των

23. Παντελής Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 1992, 155-168.

24. Ιωάννης Δημάκης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, 78-79.

25. John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, τόμος β', Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985, 615.

δημόσιων πόρων και στην πολιτική αντιπροσώπευση των επαρχιών τους. Πρόνομια που διατηρούσαν από την εποχή της Τουρκοκρατίας²⁶. Η ιστορική έρευνα επισημαίνει, εξάλλου, ότι το σύνολο του αυτοχθονικού Τύπου υποστήριζε το ρωσόφιλο κόμμα²⁷, όπως επίσης και ότι η συγκέντρωση 2600 υπογραφών κάτω από τη μοναδική σωζόμενη αναφορά αυτοχθονιστή βουλευτή υπέρ του αποκλεισμού των ετεροχθόνων από την άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων και το δικαίωμα της αντιπροσώπευσης μπορεί να αποτελέσει ένδειξη για την εμπλοκή και της κοινής γνώμης στην πολιτική αυτή αντιπαράθεση, αλλά και για τη δημιουργία διχαστικών κοινωνικο-πολιτικών μετώπων²⁸. Υπέρ αυτού, άλλωστε, συνηγορεί και η διαπίστωση ότι η διένεξη αυτοχθόνων-ετεροχθόνων δεν υπήρξε συγκυριακό φαινόμενο, αλλά αποτέλεσε συνέπεια της αδυναμίας σαφούς προσανατολισμού της χώρας είτε προς την «Ανατολή» είτε προς τη «Δύση», όπως επίσης και παροξυσμικό επακόλουθο του «θεμελιώδους ρήγματος της ελληνικής κοινωνίας». Ο εκφραστικός αυτός τρόπος συνοψίζει τη διαμάχη μεταξύ της απόλυτης προσήλωσης στα όρια, τις πρακτικές, τα βιώματα και τις αξίες του εθνικού κέντρου αφενός και της σκόπευσης προς τον κόσμο του μείζονος ελληνισμού αφετέρου. Το ρήγμα αυτό έγινε αντιληπτό ως πολιτισμική, πολιτική και οικονομική εχθρότητα, ως πολιτισμική αντίσταση των αυτοχθόνων στον δυτικό λόγο της εκκοσμίκευσης και της ορθολογικοποίησης, που εξέφραζαν οι ετερόχθονες²⁹.

Οι οπαδοί του αυτοχθονισμού συσπειρώθηκαν με πλαίσιο αναφοράς τη μαζικότητά τους, τη συμμετοχή τους στην Επανάσταση του 1821, τα αντιβαυαρικά πολιτικά τους φρονήματα, την εμμονή στις παραδοσιακές αξίες και πρακτικές και το αίσθημα αδικίας σε βάρος τους, που προέκυπτε από τον παραγκωνισμό τους από τη νομή της πολιτικής εξουσίας. Κατά τη γνώμη τους μάλιστα, όλοι οι ετερόχθονες εντάσσονταν συλλήβδην στην ίδια ομάδα συμφερόντων, ήταν σχετικά ολιγάριθμοι, δεν είχαν αγωνιστεί—πλην ορισμένων εξαιρέσεων—στην εθνικο-απελευθερωτική επανάσταση, είχαν λειτουργήσει ως όργανα των Βαυαρών, ήταν Φαναριώτες, έμποροι και διανοούμενοι και απ' αυτήν την άπο-

26. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981, 286-287.

27. Δημάκης, *ό.π.*, 155.

28. Petropulos, *ό.π.*, 613.

29. *Ό.π.*, 611-612. Για τις ποικίλες εκφάνσεις του πολιτισμικού ρήγματος που χαρακτηρίζει το πεδίο των ιδεολογιών και των νοοτροπιών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα βλέπε και Καίτη Αρώνη-Τσίγλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα 1833-1881*, Παπαζήσης, Αθήνα 1989, 313-377. Εξάλλου, αντιδυτικά και αντι-εκσυγχρονιστικά ανακλαστικά χαρακτηριστικά εντοπίζονται και στο πεδίο της ελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής στην περίοδο 1840-1850. Βλέπε σχετικά Παντελής Βουτουρής, *Ως εις καθρέπτην... Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19ου αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 1995, 74.

ψη αμφισβητούσαν τις παραδοσιακές αξίες χάριν ενός πνεύματος άκρατου εκσυγχρονισμού. Παρ' όλα αυτά, ιδιοποιούνταν τους κρατικούς πόρους από τα «υπουργήματα», που εκ παραδόσεως διέθεταν από την εποχή της συγκρότησης του ελληνικού κράτους³⁰.

Η εχθρότητα των αυτοχθόνων εναντίον των ετεροχθόνων πήρε τη μορφή αμφισβήτησης του εθνισμού των δεύτερων και κατά συνέπεια εξέθρεψε αξιώσεις αποκλεισμού τους από το δικαίωμα της ιθαγένειας. Τόσο ο προσκείμενος σε αυτούς Τύπος (π.χ. οι εφημερίδες *Ανεξάρτητος* και *Εθνική*) όσο και οι εισηγητές και προασπιστές των περιοριστικών διατάξεων σε βάρος των ετεροχθόνων (Ρήγας Παλαμήδης, Μακρυγιάννης, Αναστάσιος Λιδωρίκης, Νικόλαος Κορφωτάκης, Χριστόδουλος Κλωνάρης, Δημήτριος Κολιόπουλος ή Πλαπούτας κ.ά.) προέβαλαν ως πρωταρχικό κριτήριο για τη διακρίβωση του εθνισμού μεμονωμένων ατόμων ή συμπαγών ομάδων την εντοπιότητα, δηλαδή την οργανική/φυσική πρόσδεση στο εθνικό έδαφος, και όχι κατ' εξοχήν διαφοροποιητικά πολιτισμικά στοιχεία, όπως η εθνική συνείδηση, η γλώσσα και η θρησκεία. Το κριτήριο της εντοπιότητας παραπέμπει στον συγκεκριμένο *jus soli* (=δικαίου του εδάφους, που σημαίνει συνάρτηση της ιθαγένειας με τον τόπο γέννησης) και *jus sanguinis* (=δικαίου του αίματος ή της καταγωγής) και διαμορφώνει ένα εξαιρετικά ανελαστικό νομικό πλαίσιο για την πιστοποίηση της εθνικότητας. Ωστόσο, τόσο το δίκαιο του εδάφους όσο και το δίκαιο της καταγωγής δεν αποτελούν ουδέτερες νομικές κατηγορίες, αλλά αποτελούν θεσμοποιήσεις της εθνικιστικής ιδεολογίας, οι οποίες μεταγράφονται σε κανόνες δικαίου, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τη χάραξη των εθνολογικών ορίων μεταξύ των εθνών-κρατών³¹. Αυτά, βεβαίως, συμβαίνουν σε μια φάση της ελληνικής εθνογένεσης, κατά την οποία εκ των πραγμάτων οι διάφοροι τοπικισμοί δημιουργούν πολιτισμικά, κοινωνικά και πολιτικά στεγανά, τα περιορισμένα σύνορα του 1832 προσλαμβάνουν εθνολογική χροιά, αλλά και δεν έχει ακόμη εξαγγελθεί η πολιτική της Μεγάλης Ιδέας ούτε έχει πάρει σάρκα και οστά η ελληνική αλυτρωτική ιδεολογία, την οποία επρόκειτο να υποβαστάξει στη συνέχεια η ιστορικιστική θεώρηση του («ελληνο-χριστιανισμού»), ώστε να είναι δυνατό να καταγραφεί με σαφήνεια ποιά ακριβώς μέλη συγκροτούν τον οργανισμό του ελληνικού έθνους. Έτσι οι ελληνόφωνοι ορθόδοξοι πληθυσμοί της Οθωμανικής Αυ-

30. Βλέπε την επισκόπηση του αυτοχθονικού Τύπου που επιχειρεί ο Ιωάννης Δημάκης, *ό.π.*, 89-167, αλλά επίσης και τις σ. 33, 36, 37, 46, 152. Πρβλ. Petropoulos, *ό.π.*, 611-616, 'Ελλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, 50 και Γιάννης Γιαννόπουλος, *Η Εθνοσυνέλευση της 3ης Σεπτεμβρίου. Οι εργασίες της και η παράδοση των πρακτικών της και του συντάγματος του 1844*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1995, 5-7.

31. Stuart Woolf, *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη, μετάφραση Έφη Γαζή*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995, 36-37.

τοκρατορίας δεν θεωρούνταν ακόμη εθνική μειονότητα, αλλά ξένοι υπήκοοι. Και αυτό παρά το γεγονός ότι οι ελληνικοί πληθυσμοί της Α. Θράκης, του Πόντου και της Μ. Ασίας εξακολουθούσαν να θεωρούν τους εαυτούς τους αδιάσπαστο τμήμα του μείζονος ελληνισμού³².

Το βέβαιο πάντως είναι ότι η ανάφλεξη του ζητήματος της ιθαγένειας και η ανάπτυξη της ιδεολογίας του αυτοχθονισμού, που εξοβέλιζε από το «πάτριον αφήγημα» τον λόγο και τον ρόλο του ετερόχθονα, αναδεικνύοντας μία ουσιοκρατική, αυτοαναφορική και συμπαγή ταυτότητα, με επίκεντρο την ενίσχυση και την καταξίωση της διαφοράς του θεωρούμενου ως ανίσχυρου αυτόχθονα, υπήρξε το καταλυτικό γεγονός, το οποίο ανάγκασε τους θιασώτες της «μείζονος Ελλάδος», όπως παραδείγματος χάριν τον πληρεξούσιο Κορίνθου Αριστείδη Ρέντη και κατά κύριο λόγο τον αρχηγό του γαλλόφιλου κόμματος και πληρεξούσιο Ναυπλίας Ιωάννη Κωλέττη, να «επισπεύσουν» κατά κάποιον τρόπο την εξαγγελία της Μεγάλης Ιδέας, τόσο ως αναγκαίας πολιτικής γραμμής για τη διύρυνση των ορίων του εθνικού κράτους, όσο και ως ιδεολογικής πρακτικής, κατάλληλης για τη συσπείρωση και την ομοιογενοποίηση του ελληνισμού³³.

Η διένεξη αυτοχθόνων και ετεροχθόνων είναι δυνατόν να ερμηνευθεί με δύο τρόπους. Από τη μια πλευρά, είναι σύμφυτη με τη διαδικασία πολιτικού και οικονομικού εκσυγχρονισμού του συγκεντρωτικού έθνους-κράτους, η οποία μεταμορφώνει τον αγροτικό πληθυσμό σε σώμα πολιτών, σε ισοδύναμα κλασματικά στοιχεία της συλλογικής βούλησης του έθνους. Η διαδικασία αυτή προσλαμβάνει τη μορφή «εσωτερικής αποικιοκρατίας», υπό την έννοια της συστηματικής απόπειρας εγχάραξης του πολιτικού και πολιτισμικού κώδικα του εξουσιαστικού κέντρου στα σχεδόν περικλειστα στο πλαίσιο της παραδοσιακής τους κουλτούρας τμήματα της αγροτικής περιφέρειας του εθνικού κράτους, και κατά συνέπεια της μεταγραφής της πολιτισμικής διαφοράς σε πολιτική ισότητα και ταξική ανισομέρεια. Αντίστοιχα φαινόμενα, άλλωστε, παρατηρούνται τόσο στη Γαλλία στα μέσα του 19ου αιώνα όσο και στην Ιταλία στις δεκαετίες που ακολούθησαν την κρατική ενοποίηση³⁴. Από την αντίθετη πλευρά, πρόκει-

32. Ιωάννης Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής Διασποράς*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, 29-30.

33. Δημάκης, *ό.π.*, 34 και 47-49, αλλά και Σκοπετέα, *ό.π.*, 63.

34. Daniel Pick, *Faces of Degeneration. A European Disorder, c. 1848-c. 1918*, Cambridge University Press 1993, 40. Γενικά, για τα ειδοποιά γνωρίσματα της ιδεολογίας του αυτοχθονισμού βλέπε Edward W. Said, *Κουλτούρα και ιμπεριαλισμός. Μια συστηματική και γοητευτική ανάγνωση των ριζών του μπερλιαλισμού*, της Δύσης, μετάφραση Βανέσα Λάππα, Νεφέλη, Αθήνα 1996, 264. Ειδικά για το ερμηνευτικό σχήμα της «εσωτερικής αποικιοκρατίας» βλέπε Michael Hechter, *Internal Colonisation: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*, University of California Press, Berkeley 1975.

ται για απόπειρα δόμησης της φαντασιακής κοινότητας του έθνους με βάση τα κριτήρια της εντοπιότητας, της συμμετοχής στον αγώνα της ανεξαρτησίας και την εμμονή στον σκληρό πυρήνα της παράδοσης. Σε κάθε περίπτωση πιστεύουμε πως είναι δυνατό να ανιχνευτούν στον λόγο και τα επιχειρήματα των αυτοχθονιστών αρνητικά στερεότυπα και διακρίσεις εθνοτικού-ρατσιστικού χαρακτήρα, που απηχούν και υπεραναπληρώνουν το φόβο και το αίσθημα μειονεξίας των οπαδών του αυτοχθονισμού, εξαιτίας της επίγνωσης της αναγκαιότητας του εκσυγχρονισμού και προφανώς του ενδεχόμενου της περαιτέρω περιθωριοποίησής τους. Αυτός είναι, άλλωστε, και ο λόγος που τα επιχειρήματά τους εμποτίζονται σε μία εθνικιστική, λαϊκιστική και αντιεξουσιαστική ρητορική. Ούτως ή άλλως ο εθνοτικός-ρατσιστικός χαρακτήρας αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι έχουμε να κάνουμε με φαινόμενο ετεροφοβίας και απολυτοποίησης της διαφοράς. Στάσεις που επικαλούνται ως πολιτικό ιδεώδες την πολιτισμική ενδοστρέφεια, την εθνολογική κάθαρση και κατά συνέπεια την εθνική ομοιογενοποίηση³⁵. Πρόκειται για μια μορφή πολιτισμικού, μαζικού και εσωτερικού ρατσισμού, ο οποίος δεν κατάφερε να αλώσει συνολικά τους κρατικούς μηχανισμούς και να προσλάβει θεσμικό χαρακτήρα³⁶. Ωστόσο, δεν υπερκεράστηκε στις επόμενες δεκαετίες, αλλά με τη μορφή αντι-εκσυγχρονιστικών και ομφαλοσκοπικών αντανακλαστικών έκανε σπασμωδικά την εμφάνισή του —με το λαϊκιστικό του κυρίως ένδυμα— στις περιπτώσεις που η κοινωνική περιθωριοποίηση των γηγενών κατώτερων και μεσαίων στρωμάτων συνδεόταν είτε με τις συχνά αθέμιτες κερδοσκοπικές επιχειρηματικές δραστηριότητες των εγκατασταθέντων στην ελληνική επικράτεια ομογενών, των αποκαλούμενων «χρυσοκάνθαρων»³⁷, είτε με την αναγκαστική και μαζική εγκατάσταση στο ελληνικό κράτος ελλήνων προσφύγων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Τελικά, η νίκη των αυτοχθονιστών ήταν πύρρεια, εφόσον το μόνο που κατάφεραν, με την έκδοση του β' ψηφίσματος και όχι βέβαια με συνταγματική ρύθμιση, ήταν ο πρόσκαιρος εξοβελισμός από την κρατική γραφειοκρατία και τα πολιτικά αξιώματα ορισμένων μόνο ετεροχθόνων, των οποίων η περίπτωση δεν ενέπιπτε στις κείμενες διατάξεις.

35. P. A. Taguieff, *La force du préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles*, Gallimard, Paris 1987, 29-30.

36. Τις αναλυτικές αυτές κατηγορίες εισηγείται ο Ετιέν Μπαλιμπάρ, α) «Υπάρχει “νεορατσισμός”»; και β) «Ρατσισμός και εθνικισμός», στο Ετιέν Μπαλιμπάρ, Ιμμανουέλ Βαλλερστάιν, Φυλή, έθνος, τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες, μετάφραση Α. Ελεφάντης και Ε. Καλαφάτη, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, 37-46 και 62-63.

37. Αναφέρομαι κατά κύριο λόγο στις επιπτώσεις που είχαν οι χρηματιστηριακές δραστηριότητες του Ανδρέα Συγγρού. Ιδιαίτερα η κερδοσκοπία σχετικά με τις ομολογίες του 1867, η στάση του στα Λαυρεωτικά, η αγορά της εταιρείας Ρου-Σερπιέρι και η κερδοσκοπία με τις μετοχές της νέας εταιρείας, η οποία κατέστρεψε οικονομικά πολλούς αποταμιευτές στα 1873.

Ε. Το σύνταγμα του 1864

Το σύνταγμα του 1864, που η κατάρτισή του υπήρξε προϊόν συνεργασίας των καθηγητών της Νομικής Σχολής Ν. Ι. Σαριπόλου, Π. Καλλιγά, Διομήδη Κυριακού και Εμμ. Κόκκινου, καθιερώνει ως πολίτευμα της χώρας τη βασιλευσόμενη δημοκρατία. Σε ό,τι αφορά στο «δημόσιο δίκαιο των Ελλήνων», διατηρείται αναλλοίωτος ο κορμός των διατάξεων που εισήγαγε το αντίστοιχο κεφάλαιο του συντάγματος του 1844. Ωστόσο, επισυμβαίνουν ορισμένες διαφοροποιήσεις στα ήδη ισχύοντα άρθρα, επίσης δε προστίθενται νέες διατάξεις, οι οποίες διευρύνουν το ριπίδιο των ήδη κατοχυρωμένων δικαιωμάτων. 1ον) Στο άρθρο 3 αναγνωρίζεται ότι μεταξύ του ελληνικού πληθυσμού δεν υφίστανται διακριτικά γνωρίσματα, που αφορούν στην καταγωγή, ικανά να επιβάλουν κοινωνικά και πολιτικά προνόμια. 2ον) Στο άρθρο 5 ενισχύεται το δικαίωμα της ατομικής ασφάλειας με τη θέσπιση της απαγόρευσης της μακράς προφυλάκισης, ενώ με το άρθρο 6 ρυθμίζονται ζητήματα που αφορούν στην προφυλάκιση για «πολιτικά εγκλήματα». 3ον) Με το άρθρο 10 θεσπίζεται το δικαίωμα του συνέρχεσθαι, με τη διευκρίνιση όμως ότι κάθε υπαίθρια συγκέντρωση πρέπει να εγκρίνεται και να ελέγχεται από τις αστυνομικές αρχές, ενώ 4ον) με το άρθρο 11 κατοχυρώνεται και το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι. Θεμελιώνονται δηλαδή τα δικαιώματα ομαδικής δράσης. 5ον) Με το άρθρο 14 θεωρείται νόμιμη υπό όρους η λογοκρισία και η κατάσχεση εντύπων, τα οποία δημοσιεύουν κείμενα προσβλητικά για την επίσημη (μόνο) θρησκεία και το πρόσωπο του βασιλέα. 6ον) Με το άρθρο 18 καταργείται η θανατική ποινή για «πολιτικά εγκλήματα» («πολιτικός θάνατος»). 7ον) Με το άρθρο 21, πρώτο άρθρο του κεφαλαίου, το οποίο αναφέρεται στη «σύνταξη της πολιτείας», καθιερώνεται η λαϊκή κυριαρχία, συνταγματική αρχή, η οποία είχε εισαχθεί για πρώτη φορά στο σύνταγμα της τρίτης εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας στα 1827 (άρθρο 5). 8ον) Με το άρθρο 66, το οποίο εντάσσεται στο κεφάλαιο που αφορά στη συγκρότηση της νομοθετικής εξουσίας, θεσπίζεται η «άμεσος, καθολική και μυστική διασφαιριδίου ψηφοφορία» των ανδρών. 9ον) Με το άρθρο 64 παρέχεται το δικαίωμα στους αλλόθρησκους έλληνες βουλευτές να ορίζονται επί τη αναλήψει των καθηκόντων τους «κατά τον τύπον της ίδιας αυτών θρησκείας» και κατ' αυτόν τον τρόπο αίρονται εν μέρει οι περιορισμοί που εισάγουν τα άρθρα 1 και 2 του συντάγματος. Τέλος, 10ον) με το άρθρο 70 αίρεται η θεσμική τουλάχιστον διένεξη αυτοχθόνων-ετεροχθόνων, εφόσον τώρα απαιτείται ως προϋπόθεση για τη δυνατότητα πολιτικής εκπροσώπησης μόλις η «προ δύο ετών τουλάχιστον εγκατάστασις εις την επαρχίαν παρ' ης εκλέγεται [ο βουλευτής], απολαμβάνων προ διετίας τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα»³⁸.

38. Για τις διατάξεις του συντάγματος του 1844 βλέπε Σβώλος, *ό.π.*, 127-143.

Ε.1. Η διαμάχη για τον επείσακτο ή τον οργανικό χαρακτήρα των φιλελεύθερων πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα

Το σύνταγμα του 1864 συγκαταλέγεται μεταξύ των προοδευτικότερων συνταγμάτων της Ευρώπης την εποχή αυτή³⁹. Και τούτο, παρά τον «αποτρεπτικό ευρωπαϊκό περιγύρο». Είναι προφανές ότι η κρισιμότερη διάταξή του —ειδικά μάλιστα μετά τη θεσμική κατοχύρωση της δεδηλωμένης με τον Λόγο του Θρόνου στις 11 Αυγούστου 1875— είναι αυτή του άρθρου 66, η οποία θεσπίζει την καθολική ψηφοφορία των ανδρών ως «μόνη νομιμοποιητική βάση του πολιτεύματος». Άλλωστε, το εκλογικό δικαίωμα συνιστά το σημείο επαφής της δημόσιας με την ιδιωτική σφαίρα, με την έννοια του συγκερασμού των ατομικών ελευθεριών με την ιδιότητα του οργανικού μέλους του έθνους-κράτους⁴⁰.

Στον αντίποδα, η πολεμική εναντίον του ελληνικού «ολιγαρχικού», «πελαταιακού» και «φαυλοκρατικού» κοινοβουλευτισμού —ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα— αντιπαρέθετε στον λόγο του συνταγματικού εξισωτισμού τη θεωρία της φυσικής ανισότητας και αντιμετώπιζε την ανάσχεση της δυναμικής του πολιτικού φιλελευθερισμού ως προϋπόθεση όχι μόνο για τον μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας και κατά συνέπεια για την επίτευξη της ίδιας της εθνικής ολοκλήρωσης, αλλά επίσης και για την αποτροπή του «εισαγόμενου» φόβου του «κοινωνισμού» (π.χ. Ν. Καζάτζης, Δ. Βερναρδάκης, Οδ. Ιάλλεμος, Αλ. Βυζάντιος, Ι. Σκαλτσούνης, Αλ. Ρ. Ραγκαβής, Ι. Σούτσος, Ν. Βαλσαμάκης, Εμμ. Λυκούδης κ.ά.). Σε συνάφεια με την πολεμική αυτή, η κριτική των διανοουμένων της γενιάς του 1897 εστιαζόταν στο επίχειρμα της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας του ελληνικού έθνους και της αναγκαιότητας δυναμικής απεξάρτησης από τα εισηγμένα πολιτικά πρότυπα⁴¹.

Παραδόξως, ωστόσο, λόγω του γεγονότος ότι εκκινούν από το αντίστροφο σημασιολογικό και αξιολογικό πεδίο, αντίστοιχη μηχανική ερμηνευτική προοπτική υιοθετούν ορισμένες τάσεις της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας και της νομικο-πολιτικής και κοινωνιολογικής ανάλυσης, που έχουν ως πεδίο αναφοράς τον λειτουργισμό και το θεωρητικό πλαίσιο των εννοιών κέντρο-περιφέ-

39. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Η συμβολή της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης στη δημιουργία του ελληνικού φιλελευθερισμού: Η Δεύτερη Εθνοσυνέλευση του 1863-1864 και η υποδοχή των ιδεών του Τζων Στιούαρτ Μίλλ στην Ελλάδα», στον συλλογικό τόμο *Ο φιλελευθερισμός στην Ελλάδα. Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα 1991, 53. Παρόμοιες απόψεις εκφράζονται και από τον Ξ. Παπαρρηγόπουλο, *ό.π.*, 77.

40. Σταμάτης, *ό.π.*, 75.

41. Γιώργος Β. Λεονταρίτης, «Εθνικισμός και διεθνισμός: Πολιτική ιδεολογία», στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός-ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιομηχανικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα 1983, 27-35.

ρεια⁴², ή άλλες *sui generis* ερμηνευτικές εκδοχές, που εξαρτούν την αναλυτική τους εμβέλεια από την ιστορική διαπίστωση της συγχώνευσης προκαπιταλιστικών και καπιταλιστικών οικονομικο-πολιτικών και νοητικών δομών, εμμένοντας άστοχα, κατά τη γνώμη μου, σε μία εργαλειακή και ετεροπροσδιορισμένη θεώρηση του ελληνικού κοινοβουλευτισμού, η οποία τον μετατρέπει ούτε λίγο ούτε πολύ σε απλό μηχανισμό ελέγχου του ελληνικού κράτους από τις «Δυτικές Δυνάμεις» και τα «τζάκια» (Παναγιώτης Κονδύλης). Στο σύνολό τους, οι ερμηνευτικές αυτές τάσεις αντιμετωπίζουν την ελληνική πολιτική ιδιαιτερότητα μετά τη θέσπιση του συντάγματος του 1864 ως «αντιφατικό συνδυασμό καθολικής ψηφοφορίας και ελεγχόμενων εκλογικών αποτελεσμάτων», στον οποίο η έμμεση χρήση βίας παίζει καταλυτικό ρόλο και συμβάλλει αποφασιστικά στη λειτουργικότητα του πολιτικού συστήματος⁴³.

Εντούτοις, παρά τις προφανείς διαφορές των τριών αυτών ερμηνευτικών προσεγγίσεων, και οι τρεις εμμένουν στον μη οργανικό, εξωγενή, επεισακτο και αναντίστοιχο προς την ιστορική συγκυρία και τις υποκείμενες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές δομές της χώρας χαρακτήρα των ελληνικών κοινοβουλευτικών θεσμών. Συγχρόνως, και στις τρεις αυτές περιπτώσεις, παρατηρούμε προσήλωση στο επιχείρημα της καταλυτικής διάβρωσης των κοινοβουλευτικών θεσμών από το προϋπάρχον, αλλά και διαρκώς ανασυγκροτούμενο σύστημα της πελατείας-πατρωνείας, γεγονός που, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία των εκπροσώπων τους, οδήγησε εν τέλει στη χρησιμοποίησή τους ως θεσμικού προκαλύμματος για την εξυπηρέτηση της «πολιτικής ολιγαρχίας» στο σύνολό της και ιδιαίτερα της μιας εκ των συνιστωσών της, της κρατικοδίαιτης αστικής τάξης. Οι θεωρήσεις αυτές επικεντρώνονται σε μία ανελαστική αντίληψη των δομικών επιπέδων του κοινωνικού σχηματισμού, η οποία αμφισβητεί τη δυνατότητα δομικής και κατά τεκμήριο οργανικής συνάρθρωσης ετερογενών και αντίροπων κοινωνικο-οικονομικών δυνάμεων και πολιτικο-ιδεολογικών οντοτήτων, αποκλείοντας κατά συνέπεια το ενδεχόμενο δημιουργίας ιστορικών ιδιομορφιών ή ιδιαιτεροτήτων, οι οποίες εμφανίζουν απόκλιση από τον δυτικό κανόνα του πολιτικού εκσυγχρονισμού.

Στις θεωρήσεις αυτές, που η γενεαλογία τους ανάγεται είτε στις αντιλήψεις και την επιχειρηματολογία της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου είτε σε μία εδραιωμένη, αλλά αναγωγική εκδοχή μαρξισμού, μπορούν να προβληθούν, κατά τη γνώμη μου, οι ακόλουθες ενστάσεις:

42. Βλέπε ενδεικτικά τις σχετικές εργασίες των Legg, Τσουκαλά, Μουζέλη, Διαμαντούρου, Δερτιλή, Βεργόπουλου, Ε. Παπαρηγόπουλου, Χρ. Λυριντζή κ.ά.

43. Νικηφόρος Π. Διαμαντούρος, «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19ο αιώνα», στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1984, 69.

α) Ως προς τις διανοητικές καταβολές του ελληνικού κοινοβουλευτισμού, πρέπει να επισημανθεί ότι εκτός της ζώσας συνταγματικής παράδοσης της Επανάστασης του 1821, ήδη από την εποχή της Επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, αλλά και της πανευρωπαϊκής Επανάστασης του 1848, όχι μόνο στο πεδίο της διανόησης, αλλά και σ' αυτό της πολιτικής, παρατηρείται στην Ελλάδα «ενίσχυση της παρουσίας του φιλελευθερισμού»⁴⁴. Η ενίσχυση μάλιστα αυτή από τη δεκαετία του 1860 συνδυάζεται με την υποχώρηση της παραδοσιακά ισχυρής στον ελληνικό χώρο γαλλικής πολιτικής σκέψης και με την ταυτόχρονη μετατόπιση του ενδιαφέροντος προς την προβληματική, τις πρακτικές και τις αξίες του αγγλικού φιλελευθερισμού⁴⁵. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι οι βασικοί θεωρητικοί της δημοκρατικής διακυβέρνησης, τους οποίους επικαλούνται οι έλληνες πληρεξούσιοι στο πλαίσιο των συζητήσεων της β' εθνοσυνέλευσης του 1863-1864, είναι οι Μοντεσκιέ, Τοκβίλλ, Μπένθαμ, Κονσταν, Μακώλαιν και Τζων Στιούαρτ Μιλ⁴⁶. Σε ό,τι αφορά στη ριζοσπαστική σκέψη του τελευταίου παρατηρείται μία προσπάθεια μεταφοράς της στα καθ' ημάς, όχι μόνο στο πλαίσιο των κοινοβουλευτικών συζητήσεων σχετικά με τη μορφή του πολιτεύματος και το περιεχόμενο των ατομικών ελευθεριών, αλλά και ευρύτερα στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής κοινότητας, του Τύπου και των εκδόσεων. Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, ότι δύο από τα βασικότερα έργα του, οι *Σκέψεις περί αντιπροσωπευτικής κυβερνήσεως* και το *Περί ελευθερίας*, μεταφράζονται στην ελληνική γλώσσα σε διάστημα λίγων ετών, το πρώτο στα 1863 και το δεύτερο στα 1875⁴⁷. Τα στοιχεία αυτά μπορούν να λειτουργήσουν ως ενδείξεις του γεγονότος ότι οι φιλελεύθερες πολιτικές αντιλήψεις στην Ελλάδα «επέδειξαν έναν ανεξάρτητο, δικό τους δυναμισμό, που αποδείχθηκε πολιτικά αποτελεσματικός», ερήμην όμως των καθυστερημένων οικονομικών και κοινωνικών δομών της χώρας και της καθήλωσης των νοοτροπιών σημαντικού τμήματος του πληθυσμού σε αρχαϊκά πρότυπα⁴⁸. Η πολιτική αποτελεσματικότητα των φιλελεύθερων ιδεών στην Ελλάδα είναι, άλλωστε, και ο λόγος, εξαιτίας του οποίου «μετά το σύνταγμα του 1864, δεν είχαμε έναν αγώνα βαθμιαίας περιστολής των προνομίων του στέμματος, αλλά προσπάθεια του στέμματος

44. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, 56.

45. *Ό.π.*, 57. Οφείλουμε να επισημάνουμε πάντως ότι από τα τέλη του 19ου αιώνα —γενικά στο πεδίο της ελληνικής νομικής σκέψης και στην προκειμένη περίπτωση ιδιαίτερα σε αυτό του συνταγματικού δικαίου— παρατηρείται αλλαγή προσανατολισμού από τη γαλλική «φυσικοδικαιικών καταβολών» νομική επιστήμη στη γερμανική τυποκρατική, θετική και «αξιολογικά ουδέτερη». Βλ. σχετικά Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, 106.

46. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, 58.

47. *Ό.π.*, 61-66.

48. *Ό.π.*, 71.

και κάποιων κοινωνικών κατηγοριών να περιστείλουν την εφαρμογή της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας»⁴⁹.

β) Ως προς το ζήτημα της διάβρωσης του ελληνικού πολιτικού συστήματος από το κατακόρυφο δίκτυο των σχέσεων πελατείας-πατρωνείας, πρόσφατα διατυπώθηκε η ένσταση ότι η αντίληψη αυτή δεν είναι σε θέση να εξηγήσει πλήρως τη δυναμική και τη λειτουργία του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Σχετικά με το θέμα αυτό, επισημαίνονται μάλιστα τα ακόλουθα: 1ον) 'Ότι οι πελατειακές σχέσεις ως αναλυτικό εργαλείο προσιδιάζουν και εφαρμόζονται κατ' εξοχήν στη μελέτη μικρών κοινωνιών. Κάτι που επιχειρεί η πολιτισμική ανθρωπολογία και η εθνολογία. 2ον) 'Ότι, παρά την ιδιαίτερη συνεκτικότητα της ελληνικής κοινωνίας και την καθοριστική σημασία των σχέσεων συγγένειας, οι οποίες διέθεταν το βεληνεκές για να διασπούν τους ταξικούς και πολιτικούς φραγμούς, τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα λειτουργούσαν ήδη από την Επανάσταση του 1821 και ως οριζόντιοι μηχανισμοί πολιτικής συσπείρωσης —όχι μόνο σε τοπικό, αλλά σε εθνικό επίπεδο— με βάση κοινωνικές και ιδεολογικές διαιρέσεις και αντιπαραθέσεις. Τέλος, 3ον) ότι το ισχύον εκλογικό σύστημα επέτρεπε στον ψηφοφόρο να υπερψηφίσει περισσότερους από έναν υποψηφίους, με αποτέλεσμα να διαρρηγνύεται η σχέση αποκλειστικής δέσμευσης πάτρωνα και πελάτη⁵⁰.

γ) Ως προς την καθολική αποδοχή ή τις τυχόν αντιστάσεις της ελληνικής πολιτικής τάξης αναφορικά με τη θέσπιση της καθολικής ψηφοφορίας, έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής: Η καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας αποτέλεσε γενικότερο αίτημα της ελληνικής κοινωνίας και προσέλαβε τη μορφή δικαιώματος μαζικής πολιτικής συμμετοχής, δηλαδή πλήρους ενσωμάτωσης στο

49. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις. Τρεις πρόσφατες αναλύσεις της ελληνικής πολιτικής του 19ου αιώνα (Βιβλιοκριτικό άρθρο)», *Μνήμων* 16 (1994), 176. Για τη συζήτηση σχετικά με την αναντιστοιχία κοινωνικο-οικονομικών δομών και πολιτικών θεσμών, αλλά και για το ζήτημα της διάβρωσης των αντιπροσωπευτικών θεσμών από το κατακόρυφο δίκτυο της πελατείας-πατρωνείας, για τον ιδιαίτερο δηλαδή τρόπο ενσωμάτωσης των αγροτικών και λαϊκών στρωμάτων στο πολιτικό σύστημα της χώρας βλέπε το βιβλίο του Χρήστου Λυριντζή, *Το τέλος των «τζακιών». Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, αλλά και το άρθρο του ίδιου, «Πολιτική και πελατειακό σύστημα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Γ. Β. Δερτιλής και Κ. Κωστής (εισαγωγή-επιμέλεια), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, εκδ. Σάκκουλα Αθήνα-Κομοτηνή 1991, 251-272.

50. Πρόκειται για απόψεις του Gunnar Hering, οι οποίες διατυπώνονται στο δίτομο έργο του *Die politischen Parteien in Griechenland, 1821-1936*, München 1992. Απόψεις που αποδέχεται και αναπαράγει ή διεξέρχεται κριτικά ο Χατζηιωσήφ, ό.π., 167-177. Την προβληματική, την επιχειρηματολογία και τα πορίσματα του Gunnar Hering παρουσιάζει επίσης ο Μιχάλης Τσαπόγας, «Τα κόμματα στην ελληνική ιστοριογραφία: Η αποκατάσταση του Πολιτικού», *Σύγχρονα Θέματα* 56 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1995), 87-93.

πολιτικό σύστημα⁵¹. Παρ' όλα αυτά, «η καθολική ψηφοφορία [...] δεν αποτελούσε ούτε αυτονόητη ούτε νομοτελειακή απόρροια της ιδιότυπης ταξικής σύνθεσης της ελληνικής κοινωνίας»⁵². Μιας ταξικής σύνθεσης, την οποία χαρακτήριζε η έλλειψη έντονων πολιτικο-κοινωνικών πολώσεων⁵³. Δεν υπήρξε, επίσης, αποτέλεσμα της συγκρότησης ενός ισχυρού πολιτικο-κοινωνικού μετώπου εναντίον των παλαιών προυχόντων, εφόσον γόννοι οικογενειών προκρίτων, οι οποίοι έλαβαν μέρος στις εργασίες της β' εθνοσυνέλευσης, όπως οι Αρ. Γλαράκης, Αθ. Πετμεζάς και Θ. Ζαΐμης, διαπνέονταν από δημοκρατικές και εκσυγχρονιστικές αντιλήψεις⁵⁴. Βεβαίως, οι πλέον ενθουσιώδεις θιασώτες της συνταγματικής αρχής της καθολικής ψηφοφορίας και, συγχρόνως, υπερασπιστές του ατομικού εκλογικού δικαιώματος ως κλάσματος της λαϊκής κυριαρχίας και οργανωτές της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, υπήρξαν αφενός οι πελοποννήσιοι Σπ. Αντωνόπουλος και Ν. Παντολέον, οι οποίοι εξέφραζαν τις απόψεις του «Εθνικού Κομιτάτου», κοινοβουλευτικής ομάδας υπό την καθοδήγηση του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη, η οποία είχε ως κοινωνικό έρεισμα τα μέλη της «Χρυσής Νεολαίας», και αφετέρου οι επτανήσιοι Κ. Λομβάρδος και Ν. Λούζης. Οι τελευταίοι διαμόρφωσαν τη δημοκρατική τους συνείδηση με τη συμμετοχή τους στον αγώνα εναντίον της αγγλικής κατοχής, αλλά και διαμέσου της εξοικείωσής τους με τις εκσυγχρονιστικές και ριζοσπαστικές αντιλήψεις του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού, καθώς και της ιδεολογικής τους πεποίθησης ότι η καθολική ψηφοφορία συνιστά φυσικό και αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα και συγκροτεί το πεδίο έδρασης κάθε περαιτέρω προσπάθειας κοινωνικής και πολιτικής χειραφέτησης των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων. 'Αλλωστε και ο νόμος ΝΒ' της 15ης Απριλίου 1864, δυνάμει του οποίου εξελέγησαν ως μέλη του ελληνικού κοινοβουλίου, διαπνεόταν από το ίδιο ακριβώς πνεύμα⁵⁵.

Απεναντίας, οι επικριτές της κατοχύρωσης του δικαιώματος της καθολικής ψηφοφορίας, οι οποίοι εκκινούσαν από τη φιλελεύθερη ιδεολογία, αλλά δεν αποδέχονταν τη δημοκρατική/πολιτικο-εξισωτική αρχή, συγκρότησαν μία σημαντικά ασθενέστερη, αλλά διακομματική ομάδα, η οποία αποτελούνταν από οπαδούς των «ορεινών», των «πεδινών» και των «εκκλησιαστικών». Βασικά τους αντεπιχειρήματα υπήρξαν τα εξής: Αφενός, η αναγκαιότητα της θέσπισης της περιορισμένης/τιμηματικής ψήφου αποκλειστικά και μόνο για τους λεγόμενους «ενεργούς πολίτες» (= *citoyens actifs*), αυτούς που διέθεταν δηλαδή μόρφωση

51. Γιώργος Χ. Σωτηρέλλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, 68.

52. 'Ο.π., 91.

53. 'Ο.π., 86-89.

54. 'Ο.π., 100, σημείωση 78.

55. 'Ο.π., 48-56.

και υψηλό φορολογητέο εισόδημα, συνεπώς κατά τεκμήριο για τα μέλη των αρχόντων στρωμάτων. Και αφετέρου, η αντιμετώπιση του εκλογικού δικαιώματος όχι ως πολιτικού ζητήματος σχετιζόμενου με τη διαμόρφωση της συλλογικής πολιτικής βούλησης, αλλά ως στενά νομικού. Αντιμετώπιση, που σήμαινε ότι τα πολιτικά δικαιώματα δεν έχουν απόλυτη, αλλά μόνο σχετική ισχύ και ότι, εξαιτίας του γεγονότος αυτού, κατά βάση δεν συνιστούν δικαιώματα, αλλά δημόσιες λειτουργίες ή πολιτικά καθήκοντα υπό τη διακριτική ευχέρεια του κράτους ως διερμηνευτή της εθνικής βούλησης και της εθνικής —και όχι της λαϊκής— κυριαρχίας⁵⁶. Στη θεώρηση αυτή λανθάνει ο φόβος της κοινωνικοπολιτικής ανατροπής, συνέπεια της αναντίστοιχης με την ελληνική πραγματικότητα συσχέτισης του καθολικού εκλογικού δικαιώματος με την επαναστατική δυναμική των μαζών στη δυτική Ευρώπη⁵⁷.

Τα στοιχεία αυτά αποδεικνύουν ότι η θέσπιση της καθολικής ψηφοφορίας στα 1864 δεν υπήρξε αποτέλεσμα κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών αγώνων, που οδήγησαν στον πολιτικό μετασχηματισμό. Αντίθετα, ο πολιτικός εκσυγχρονισμός είχε μονοσήμαντα θεσμική αφετηρία και δεν συνδέθηκε με οργανωμένες πρωτοβουλίες της κοινωνίας των πολιτών, αλλά, κατά κύριο λόγο, με τις πολιτικο-ιδεολογικές στρατηγικές σημαντικού τμήματος του πολιτικού προσωπικού. Ως ενδογενής αναδιάταξη του πολιτικού συστήματος, η καθολική ψηφοφορία δεν θεσπίστηκε, βέβαια, χωρίς εμπόδια, αλλά η αντίσταση που προέβαλαν οι πολέμιοι και οι επικριτές της δεν είχε ανασχετικά αποτελέσματα. Διότι οι τελευταίοι ούτε συγκροτούσαν ένα ενιαίο και συμπαγές ταξικό μέτωπο βασισμένο στη συμμαχία κρατικής αστικής και επιχειρηματικής αστικής τάξης, αλλά ούτε και κατάφεραν να εξασφαλίσουν ευρύτερη ιδεολογική συναίνεση, τόσο στον χώρο του κοινοβουλίου όσο και στο πεδίο της εμβρυώδους ακόμη τότε κοινωνίας των πολιτών⁵⁸. Πάντως, αξίζει να επισημάνουμε ότι με την εξάρτηση του καθολικού εκλογικού δικαιώματος από την ψήφιση μελλοντικών εκλογικών νόμων, που επιχειρήθηκε με το άρθρο 66 του συντάγματος, η β' εθνοσυνέλευση υπέσκαψε ουσιαστικά τη συνταγματική κύρωση της καθολικής ψηφοφορίας ως αναφαίρετο πολιτικού δικαιώματος, χάριν της συνδυαστικής ερμηνείας του και ως πολιτικής λειτουργίας. Γεγονός που εξυπηρετούσε σαφέστατα τις αντιλήψεις και τα συμφέροντα των συντηρητικών πολιτικών κύκλων και κατά κάποιον τρόπο δικαιώνει όσους από τους σύγχρονους ερευνητές

56. *Ό.π.*, 56-59 και 60-63.

57. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη...*, ό.π., 380.

58. Σωτηρέλλης, *ό.π.*, 102-103. Τελικά η συνταγματική κατοχύρωση της καθολικής ψηφοφορίας (άρθρο 66) ψηφίστηκε από τη συντριπτική πλειοψηφία των μελών της β' εθνοσυνέλευσης (*ό.π.*, 66, σημείωση 61). Επίσης το μεγαλύτερο μέρος του τύπου υποδέχθηκε το γεγονός με ενθουσιασμό (*ό.π.*, 67).

υποστηρίζουν ότι η απονομή πλήρων πολιτικών δικαιωμάτων στον ελληνικό λαό —τυπικά από το 1864, αλλά ουσιαστικά από το 1844— είχε εσκεμμένα προληπτικό χαρακτήρα και αποσκοπούσε στην αποσόβηση του δυνητικού κινδύνου άλωσης του πολιτικού συστήματος («από τα κάτω») και ανατροπής του («κρατούντος κοινωνικο-οικονομικού καθεστώτος»)⁵⁹.

ΣΤ. Το σύνταγμα του 1911

Τα συντάγματα του 1911 και του 1927 υπήρξαν ορόσημα στην πορεία συνταγματικού εκσυγχρονισμού της χώρας. Εξ αρχής, ωστόσο, οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι ο όρος «εκσυγχρονισμός» σε σχέση με τα ελληνικά συμφραζόμενα της εποχής σε καμμία περίπτωση δεν απεικονίζει μία εγγενή, εσωτερικά συμπαγή και αποκαθαρμένη από αντιφάσεις δυναμική αναδιάρθρωση των κοινωνικο-οικονομικών και των πολιτικών δομών. Αποκλειστικός, πάντως, φορέας του εκσυγχρονισμού αυτού υπήρξε το πολιτικό κίνημα του βενιζελισμού, στο πλαίσιο του οράματος της συνολικής αναδιάταξης της ελληνικής κοινωνίας⁶⁰, με βάση τις αρχές του πολιτικού και του οικονομικού φιλελευθερισμού, αλλά και τη θεώρηση του κράτους ως ρυθμιστικού οργάνου για την εξομάλυνση των ταξικών τριβών. Ειδικότερα, η βενιζελική συνταγματική στρατηγική συνοψίζεται στα ακόλουθα στοιχεία: 1ον) Στον εξορθολογισμό του κοινοβουλευτικού συστήματος και στην αποτελεσματικότητα των κοινοβουλευτικών θεσμών. 2ον) Στη συνταγματική κατοχύρωση των ατομικών (= πολιτικών και αστικών) δικαιωμάτων χωρίς την καταχρηστική άσκησή τους, σύμφωνα με την ιδεολογική εμμονή του βενιζελισμού στο συνδυαστικό και όχι αντιθετικό δίπολο ελευθερία/έννομη τάξη. 3ον) Στη θέσπιση του παρεμβατικού και εξισορροπητικού ρόλου του κράτους, τόσο στο πεδίο του οικονομικού ανταγωνισμού όσο και σ' αυτό των ταξικών συγκρούσεων⁶¹.

Το σύνταγμα του 1911 υπήρξε προϊόν των διεργασιών της β' Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής. Αφενός αναδιέταξε το περιεχόμενο ορισμένων αρχών και άρθρων του προηγούμενου συντάγματος και αφετέρου κατοχύρωνε, διαμέσου νομικών εγγυήσεων, δικαιώματα, τα οποία παρέμεναν υπό αίρεση για κάποιες κοινωνικές ομάδες. Η κατοχύρωση αυτή αναφερόταν κατά κύριο λόγο στην ατο-

59. Ό.π., 67, σημείωση 63. Πβ. επίσης Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη...*, ό.π., 380.

60. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, 10.

61. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο συνταγματικός εκσυγχρονισμός της χώρας», στο Μαυρογορδάτος και Χατζηιωσήφ (επιμ.), ό.π., 39, 40, 41. Ειδικά για την κοινωνική νομοθεσία του Ελευθερίου Βενιζέλου και την προσπάθεια συγκρότησης του ελληνικού *Staatsrecht* βλέπε Λεονταρίτης, ό.π., 49-84.

μική ασφάλεια και στην ελευθερία έκφρασης του πολίτη, αλλά επίσης και στο σωματειακό δίκαιο⁶².

Το άρθρο 3 του συντάγματος του 1911, μολονότι θεωρεί την ιθαγένεια αναγκαίο προσόν για την ανάληψη δημοσίου λειτουργήματος, ωστόσο αναγνωρίζει πως η συνταγματική αυτή προϋπόθεση είναι δυνατόν να αίρεται σε εξαιρετικές (αλλά μη κατονομαζόμενες) περιπτώσεις «δια της εισαγωγής ειδικών νόμων». Με τον τρόπο αυτό, καταργείται εν μέρει η συνάρτηση εθνικής ιθαγένειας και δημοσίου λειτουργήματος και κατά συνέπεια ελαττώνονται οι παρεπόμενοι αποκλεισμοί, οι οποίοι ανέστελλαν την απονομή της ιδιότητας του πολίτη σε άτομα ή πληθυσμιακές ομάδες ξένης αρχικής ιθαγένειας.

Με τα άρθρα και τις επιμέρους διατάξεις, που θα αναφέρουμε στη συνέχεια, ορίζεται με σχετική σαφήνεια το πεδίο των εξουσιαστικών δυνατοτήτων του κράτους και κατ' ακολουθία ενισχύονται τα δικαιώματα που αφορούν στη δυνατότητα αυτόνομης δράσης και οργάνωσης τόσο των ατόμων όσο και ευρύτερα της κοινωνίας των πολιτών. Μάλιστα μεταξύ των τεμνόμενων πεδίων της ιδιωτικής και της δημόσιας σφαίρας παρεμβάλλεται θεσμικά ως ενδιάμεσος ρυθμιστικός παράγοντας η τύποις τουλάχιστον αυτόνομη δικαστική εξουσία, προκειμένου να διασφαλίσει τη διάκριση των εξουσιών, να εξομαλύνει τις αναπόφευκτες κοινωνικο-πολιτικές τριβές και να προσπορίσει και από την πλευρά της στην πολιτική εξουσία την απαραίτητη πολιτική συναίνεση.

Με το άρθρο 5, το οποίο αναφέρεται στην αυτόφωρη ή «δι' εντάλματος» σύλληψη, περιορίζονται ακόμη περισσότερο η δυνατότητα, αλλά και τα χρονικά όρια, της προφυλάκισης. Εισάγονται δηλαδή ρυθμίσεις, οι οποίες αφενός διασφαλίζουν τη γρήγορη διεκπεραίωση των υποθέσεων και αφετέρου ενισχύουν το δικαίωμα της ατομικής ασφάλειας του πολίτη, καθώς επιδικάζονται κυρώσεις στα κρατικά όργανα, που καταστρατηγούν τις συνταγματικές ρυθμίσεις. Οι κυρώσεις αυτές περιλαμβάνουν μάλιστα εκτός από τις διοικητικές συνέπειες και καταβολή χρηματικής αποζημίωσης στον παθόντα.

Με το άρθρο 9 ενισχύεται το δικαίωμα της ατομικής ή ομαδικής αναφοράς στα θεσμικά όργανα του κράτους, εφόσον ζητείται ρητά από τους διαχειριστές τους να «ενεργούν και να απαντούν ταχέως» στον ενδιαφερόμενο. Επίσης, παρέχεται το δικαίωμα στον πολίτη να ζητεί την απόδοση ευθυνών, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες παρατηρούνται παραβάσεις ή καθυστερήσεις του διοικητικού μηχανισμού του κράτους σε βάρος τους.

Με το άρθρο 11 ορίζεται ρητά ότι κανένας «συνεταιρισμός» δεν διαλύεται με αυθαίρετη πρωτοβουλία των εντεταλμένων κρατικών οργάνων, ακόμη και στην περίπτωση που η ίδρυση και λειτουργία του δεν είναι σύνομη, παρά μόνο κατόπιν δικαστικής απόφασης και εντολής.

62. Ό.π., 40-41.

Με το άρθρο 12 θεσπίζεται ποινική ρήτρα, αλλά και δυνατότητα χρηματικής αποζημίωσης, σε βάρος των κρατικών οργάνων, που παραβιάζουν με την άσκηση καταχρηστικής εξουσίας το οικογενειακό άσυλο.

Με το άρθρο 14, το οποίο αναφέρεται στην ελευθερία του Τύπου, γίνεται επίκληση «αμυντικών ρητρών» και εισάγονται συνταγματικές ρυθμίσεις με ηθικιστική, θα λέγαμε, διάσταση, που θέτουν τις βάσεις του «δικαίου περί ασέμωνων». Με βάση τις ρυθμίσεις αυτές, θεωρείται θεμιτή η άσκηση λογοκρισίας, όπως και η κατάσχεση εντύπων, που προσβάλλουν με «άσεμνα δημοσιεύματα» τη «δημόσια αιδώ». Κατά τη γνώμη μου, οι ρυθμίσεις αυτές μπορούν να αποτελέσουν αφενός τεκμήρια της ηγεμονίας του κοινωνικού συντηρητισμού στην Ελλάδα στις αρχές του 20ού αιώνα και αφετέρου ενδείξεις για τις απαρχές της διαδικασίας συγκρότησης της εγχώριας πολιτιστικής βιομηχανίας παραγωγής προϊόντων μαζικής κουλτούρας. Επίσης με το ίδιο άρθρο θεσπίζονται περιοριστικές διατάξεις σχετικά με δημοσιεύματα που αφορούν «εις στρατιωτικές κινήσεις και έργα οχυρώσεως της χώρας» ή προβαίνουν στη συκοφαντική δυσφήμιση ιδιωτών. Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις, πέραν των ποινικών ευθυνών, οι παραβάτες (εκδότης και συντάκτης) υποχρεώνονται και σε χρηματική αποζημίωση για την αποκατάσταση του παθόντα.

Με το άρθρο 17 επανακυρώνεται το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Ωστόσο, στις περιπτώσεις απαλλοτριώσεων θεσπίζεται η δυνατότητα του θιγόμενου πολίτη να προσφύγει στη δικαιοσύνη. Στη διάρκεια μάλιστα της διαδικασίας προσφυγής, ο θιγόμενος διατηρεί πλήρως το δικαίωμα της ιδιοκτησίας.

Τέλος, με το άρθρο 102 θεσπίζεται η μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων, ενώ με το άρθρο 111 επιβεβαιώνεται εκ νέου η ισχύς της σύζευξης πατριωτισμού και προστασίας του πολιτεύματος, η οποία περιλαμβανόταν και στα δύο προγενέστερα συντάγματα (άρθρα 107/1844 και 110/1864).

Στον αντίποδα των παραπάνω εκσυγχρονιστικών και φιλελεύθερων διατάξεων, οι οποίες εκδιπλώνουν το σύνολο σχεδόν των θεμιτών για την εποχή πολιτικών, κοινωνικών και αστικών δικαιωμάτων, βρίσκεται το άρθρο 107, που εντάσσεται στο κεφάλαιο των γενικών διατάξεων και επιβάλλει ως επίσημη γλώσσα του κράτους την καθαρεύουσα. Η αναντιστοιχία αυτή μας δίνει το μέτρο της αντίστασης τόσο της κοινής γνώμης όσο και των φορέων της ακαδημαϊκής διανόησης και της πολιτικής εξουσίας έναντι των αναδυόμενων κυριαρχικών αξιώσεων του κινήματος του δημοτικισμού⁶³. Από την άλλη πλευρά, μπο-

63. Για το θέμα βλέπε Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η “Φοιτητική Συμπροφιά” (1910) και το πρόβλημα της προσέγγισης των πρωτοποριακών κινήματων», Ανάτυπο από τα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα 1986, ειδικά σ. 661-665. Η Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου επισημαίνει ότι από τους 250 βενιζελικούς βουλευτές μόλις 18 αντέδρασαν στη συνταγματική κύρωση της καθαρεύουσας ως επίσημης γλώσσας του κράτους.

ρούμε να πούμε ότι με το άρθρο 107 εξακολουθεί να επικυρώνεται θεσμικά, να νομιμοποιείται και να αναπαράγεται εξουσιαστικά ο πολιτιστικός, αλλά και ο πολιτικός αποκλεισμός των κοινωνικών στρωμάτων και τάξεων, που δεν είχαν πρόσβαση στον «επεξεργασμένο», σύμφωνα με την ορολογία του Basil Bernstein⁶⁴, γλωσσικό κώδικα της καθαρεύουσας⁶⁵. Η επιβολή του επεξεργασμένου κώδικα της καθαρεύουσας ισοδυναμούσε με την εγκαθίδρυση ετεροκαθορισμένων μορφών συνείδησης και την παλινδρόμηση του συλλογικού σώματος στην ιδεολογική παραδοσιακότητά.

Z. Το σύνταγμα του 1927

Το σύνταγμα του 1927 θεσπίζει ως πολίτευμα της χώρας την αβασίλευτη δημοκρατία και καθιστά την αρχή της δεδηλωμένης του 1875 από πολιτική πρακτική και συνθήκη του πολιτεύματος νομικά κυρωμένο συνταγματικό θεσμό. Πρέπει, ωστόσο, εξ αρχής να επισημάνουμε ότι το σύνταγμα του 1927 χαρακτηρίζεται από μία περιορισμένη δομική αντίθεση. Ως προς τον πολιτειακό του χαρακτήρα, δηλαδή, είναι σαφέστατα το πιο προοδευτικό καταστατικό κείμενο της έως τότε συνταγματικής μας ιστορίας. Αντίθετα σε ό,τι αφορά σε ορισμένα θεμελιώδη πολιτικά δικαιώματα, όπως αυτά της ανεξιθρησκείας, της ελευθερίας του τύπου και από τα 1929 της ελευθερίας της σκέψης και ειδικότερα της ελευθερίας της πολιτικής συνείδησης, με την καταχρηστική επίκληση συνταγματικών ρητρών προληπτικού ή κατασταλτικού χαρακτήρα και την —εξωσυνταγματική πάντως— θέσπιση του νόμου 4229 περί ιδιώνυμου ή εγκλήματος γνώμης (ο οποίος εισάγει ουσιαστικά στην ελληνική πολιτική σκέψη την έννοια του «εσωτερικού εχθρού») και αναστέλλει την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας⁶⁶), οι διατάξεις του είναι συντηρητικότερες από τις αντίστοιχες του

64. Άννα Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1985, 138-139. Ειδικότερα, για την έννοια του κώδικα στην παιδαγωγική θεωρία του Basil Bernstein βλέπε το βιβλίο του *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, μετάφραση Ιωσήφ Σολομών, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1989, 159-214.

65. Για τα άρθρα του συντάγματος του 1911 βλέπε Σβώλος, *ό.π.*, 145-166.

66. Ο νόμος 4229/1929 προβλέπει ότι συνιστά αδίκημα άξιο ποινής φυλάκισης ή εκτόπισης η αποδοχή, διάδοση και εφαρμογή «ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν την δια βιαίων μέσων ανατροπήν κρατούντος κοινωνικού συστήματος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της επικρατείας». Για τα προδρομικά σε σχέση με το ιδιώνυμο νομοθετικά διατάγματα «περί συστάσεως εν εκάστω νομώ Επιτροπών Δημοσίας Ασφαλείας» της 19ης Απριλίου 1924 και «περί κατοχυρώσεως του δημοκρατικού πολιτεύματος» της 23ης Απριλίου 1924 βλέπε Νίκος Αλιβιζάντος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, 71-72. Για το ίδιο το ιδιώνυμο βλέπε επίσης *ό.π.*, 350-391, αλλά και Άλκης Ρήγος, *Η β' ελληνική δημοκρατία 1924-1935*.

συντάγματος του 1911 και απηχούν τη θεσμοποίηση ενός έρποντα πολιτικού αυταρχισμού και ενός πνεύματος κοινωνικού συντηρητισμού⁶⁷.

Το πνεύμα αυτό είναι συνέπεια της κρίσης πολιτικής νομιμοποίησης και άσκησης ταξικής ηγεμονίας, που χαρακτηρίζει την ελληνική δημοκρατία. Η κρίση αυτή προσλαμβάνει χαρακτήρα διαπάλης μεταξύ της δημοκρατικής αρχής και της επίκλησης του κράτους έκτακτης ανάγκης και καταλήγει σε μια μορφή διεκυστίνας μεταξύ κοινοβουλευτικής πρακτικής και σπασμωδικής εκτροπής προς τη δικτατορική διακυβέρνηση, η οποία αποδιαιθρώνει το ισχύον πολιτικό σύστημα. Εκφράσεις της διαφαινόμενης επικράτησης του κράτους έκτακτης ανάγκης συνιστούν: α' Η θεσμική αυτονόμηση του στρατιωτικού παράγοντα και μάλιστα «του ριζοσπαστικοποιημένου τμήματος των μικροαστικής αντίληψης αξιωματικών», γεγονός που συνεπάγεται την ανάληψη από τον στρατό ρόλου υπερασπιστή του ισχύοντος οικονομικού συστήματος και εγγυητή του οικονομικού κρατισμού. β' Η «πολιτική αποστέωση» του φιλελεύθερου και του λαϊκού κόμματος. γ' Η διαχειριστική, αλλά και ιδεολογική, χρεωκοπία σημαντικών μέρους του αστικού πολιτικού κόσμου και επίσης δ' η εξωθεσμική ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. Η τελευταία συντελείται διαμέσου της αυθαίρετης κήρυξης της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας ή της διακυβέρνησής

Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, 278-280 και 286-287, σημείωση 16. Επίσης Ρούσσοσ Σ. Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκπολίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, Καστανιώτης, Αθήνα 1978, 70-114. Γενικά για τη δομική κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος στη διάρκεια του Μεσοπολέμου βλέπε: α) Yanis Yanoulopoulos, «Greece: Political and Constitutional Developments 1924-1974», στο John T. A. Koumoulides (ed.), *Greece in Transition. Essays in the History of Modern Greece 1821-1974*, Zeno Booksellers and Publishers, London 1977, 64-70, β) Δημήτρης Χαραλάμπης, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1989, 92-118 και γ) David Close, «Conservatism, Authoritarianism, and Fascism in Greece, 1915-45», στο Martin Blinkhorn (ed.), *Fascists and Conservatives. The Radical Right and the Establishment in Twentieth-Century Europe*, Unwin Hyman, London 1990, 200-217. Τέλος, για τη διαπλοκή του πολιτικού πεδίου με το ταξικό και το ιδεολογικό στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου βλέπε George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1983.

67. Παρεμφερείς απόψεις διατυπώνει και ο Ηλίας Ηλιού, *Το σύνταγμα και η αναθεώρησή του*, Αθήνα 1975, 133, αλλά και ο Άλκης Ρήγγος, *ό.π.*, 278. Σε ό,τι αφορά στην προϋόσασ εξάρτηση της δικαστικής εξουσίας από την εκτελεστική εξουσία ήδη από την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, κυρίως όμως στη χρησιμοποίησή της ως βραχίονα του φασίζοντος καθεστώτος της 4ης Αυγούστου μπορεί κάποιος να ανατρέξει στο Michael N. Pikramenos, «The Independence of the Judiciary», στο Robin Higham and Thanos Veremis (eds), *Aspects of Greece 1936-40. The Metaxas Dictatorship*, Eliamep-Vryonis Center, Αθήνα 1993, 131-146.

της με γενικές εξουσιοδοτήσεις και νομοθετικά ή αναγκαστικά διατάγματα⁶⁸. Και αυτό παρά την ερμηνευτική διάταξη του άρθρου 5 του συντάγματος του 1927, το οποίο όριζε ότι τα δικαστήρια οφείλουν να μην εφαρμόζουν αντισυνταγματικούς νόμους.

Παρ' όλα αυτά, οφείλουμε να τονίσουμε ότι η συντηρητικοποίηση αυτή δεν έχει θεσμική συνέχεια και δεν οδηγεί σε πλήρη θεσμική παραμόρφωση, καθώς παρατηρούμε την επέκταση ή και την εμβάθυνση άλλων πολιτικών δικαιωμάτων (αναφερόμαστε στην ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 6 περί απονομής δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες), ενώ συγχρόνως στο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων διαπιστώνουμε ότι απηχούνται σε σπερματική, θα λέγαμε, μορφή θεσμικές παρεμβάσεις, που αφορούν στις επαγγελματίες του κράτους πρόνοιας (= Welfare State). Αναφέρομαι πρώτον στο άρθρο 23, με το οποίο επιβεβαιώνεται ο δημόσιος και υποχρεωτικός χαρακτήρας της εξάχρονης πλέον στοιχειώδους εκπαίδευσης και προβλέπεται η θεσμοποίηση μιας αντίστοιχης ρύθμισης και για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Αναφέρομαι επίσης στο άρθρο 24, με το οποίο κυρώνεται ως συνταγματική επιταγή η ειδική μέριμνα του κράτους για τις πολυμελείς οικογένειες. Αναφέρομαι, τέλος, στο άρθρο 22, με το οποίο θεσπίζεται το «υβρίδιο» του κοινωνικού δικαιώματος της εργασίας, τόσο στη χειρωνακτική όσο και στη διανοητική της μορφή, εφόσον το κράτος αναλαμβάνει την υποχρέωση της «ηθικής και υλικής εξυψώσεως των εργαζομένων τάξεων, αστικών και αγροτικών».

Η κοινωνική αυτή πολιτική πρέπει να εκληφθεί ως στοιχείο προσαρμογής στις νέες συνθήκες που διαμορφώνονταν σε παγκόσμιο επίπεδο μετά την επικράτηση της σοβιετικής επανάστασης και την πρωτόγνωρη οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου, η οποία επέφερε τη μετάβαση από την εποχή του ανταγωνιστικού σε αυτήν του οργανωμένου καπιταλισμού. Αιχμή της κοινωνικής αυτής πολιτικής υπήρξε το κοινωνικό/πατερναλιστικό κράτος, το οποίο θεώρησε επιβεβλημένη την παρέμβασή του στο ανταγωνιστικό πεδίο των όρων διάρθρωσης και όχι γένεσης των εργασιακών σχέσεων και κατά συνέπεια τη θεσμοποίηση των ταξικών συγκρούσεων, προκειμένου να δομηθεί υπό την αιγίδα του ένα πεδίο κοινωνικής και πολιτικής αλληλεγγύης και να αποτραπεί το ενδεχόμενο της επαναστατικής έκρηξης. Συγχρόνως όμως, η κοινωνική αυτή πολιτική πρέπει να εκληφθεί και ως αναγκαιότητα, η οποία υπαγορευόταν από τις εθνικές περιπέτειες του πρόσφατου παρελθόντος, τη μέριμνα για την οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ενσωμάτωση των προσφύγων και εν τέλει την εθνική ομοιογενοποίηση και την εξασφάλιση εθνικής συνοχής⁶⁹. Υπαγορευόταν επίσης

68. Αλιβιζάτος, *ό.π.*, Ρήγος, *ό.π.*, 265 και 277, Thanos Veremis, «Introduction» στο Higham and Veremis, *ό.π.*, 1 και Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη...*, *ό.π.*, 389-391.

69. Λιάκος, *ό.π.*, 558-561.

από την ανάγκη καταπολέμησης του «γιγαντισμού της ανεργίας και της υπο-απασχόλησης», σε συνάρτηση με το ενδιαφέρον για τη δομική αντιμετώπιση των προβλημάτων της «υπέρμετρης διόγκωσης του μικροαστικού πληθυσμού» και της «απειροστικής κατάτμησης του αγροτικού κλήρου»⁷⁰.

Ειδικότερα, έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

Με το άρθρο 1 κατοχυρώνεται και πάλι η ανεξίτηρησκεία και η ακώλυτη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων. Υποδόρια όμως αίρεται η συνταγματική αυτή δέσμευση, εφόσον η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και η δυνατότητα απρόσκοπτης επιλογής θρησκευόμενου εκλαμβάνονται εκ προοιμίου ως άσκηση πνευματικής βίας και θεωρούνται προσηλυτισμός. Με το ίδιο άρθρο επίσης απαγορεύεται η μετάφραση της Αγίας Γραφής στη δημοτική (μακρινός, αλλά δραστικός οπωσδήποτε απόηχος των Ευαγγελικών του 1901, ταυτόχρονα ωστόσο και ένδειξη της ηγεμονίας του κοινωνικού συντηρητισμού). Είναι προφανής στην προκειμένη περίπτωση η απόπειρα θεσμικής κύρωσης της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας, του δογματισμού, του γλωσσικού συντηρητισμού και της αντίληψης της θρησκείας ως ενοποιητικού μηχανισμού της εθνικής κοινότητας. Είναι προφανής επίσης η αντανάκλαση του ιδεολογήματος της οργανικής δήθεν σύζευξης δημοτικισμού και κομμουνισμού, που είχε ως αφορμή τη θεσμική δράση του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» και τις πολιτικο-κοινωνικές πολώσεις που αυτή προκάλεσε.

Με την ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 6 θεωρείται πλέον δυνατή η επέκταση του εκλογικού δικαιώματος και η απονομή πλήρων πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες. Ενεργοποιείται δηλαδή η διαδικασία που είχε ξεκινήσει στο πλαίσιο των κοινοβουλευτικών συζητήσεων της β' εθνοσυνέλευσης του 1864 και η οποία κατέληξε στη θεσμοποίηση του δικαιώματος ψήφου στις δημοτικές εκλογές του 1930 και του αντίστοιχου δικαιώματος στις βουλευτικές εκλογές του 1952⁷¹.

Με το άρθρο 7 θεσπίζεται η άρση του δικαιώματος της ατομικής ασφάλειας αποκλειστικά και μόνο στις περιπτώσεις που κάτι τέτοιο προβλέπεται από το διεθνές δίκαιο.

Με το άρθρο 8 ορίζεται ρητά ότι δεν επιβάλλεται ποτέ αναδρομικά μεγαλύτερη ποινή (= αρχή της νομιμότητας των ποινών).

Με το άρθρο 10 απαγορεύονται η απέλαση και η εκτόπιση (= διοικητική και ποινική) των πολιτών ως αντιβαίνουσες στο δικαίωμα της ατομικής ασφάλειας. Συγχρόνως, ωστόσο, ορίζεται ότι τα συνταγματικά αυτά εχέγγυα είναι δυνατόν να αίρονται στις περιπτώσεις κατά τις οποίες διαπράττεται αξιόποινη

70. Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 2019, 151-152.

71. Σωτηρέλλης, *ό.π.*, 211-219.

πράξη, χωρίς, βεβαίως, να προσδιορίζεται με σαφήνεια, εάν πρόκειται για ποινικά ή πολιτικά αδικήματα. Εντούτοις, είναι προφανές ότι σε συνάρτηση με το ιδιώνυμο οι ρυθμίσεις αυτές οδηγούν στην ποινικοποίηση της ελευθερίας της πολιτικής συνείδησης και κατ' επέκταση στη φαλκίδευση των πολιτικών θεσμών, συνιστώντας για τους λόγους αυτούς πρόκριμα για την εμπέδωση αυταρχικών πολιτικών καθεστώτων⁷².

Το άρθρο 11 αναφέρεται στην προφυλάκιση και συντομεύει τα χρονικά της όρια. Με βάση τις ρυθμίσεις του, η προφυλάκιση είναι δυνατόν να διαρκεί το πολύ 48 ώρες και μετά την παρέλευσή τους ο συλληφθείς είτε απαλλάσσεται της κατηγορίας είτε καταδικάζεται. Η βελτίωση αυτή σε σχέση με το άρθρο 5 του συντάγματος του 1911 γίνεται στη συνέχεια προφανέστερη, καθώς το ίδιο το κράτος αποδέχεται συνταγματικά πως οφείλει με την ψήφιση ειδικού νομοθετικού πλαισίου να προβαίνει στην αποζημίωση των «αδίκως προφυλακισθέντων και καταδικασθέντων», πέραν της διοικητικής δίωξης που θα υφίστανται και της αποζημίωσης που οφείλουν να καταβάλλουν στους παθόντες οι δημόσιοι λειτουργοί, οι οποίοι κρίνονται ένοχοι για κατάχρηση εξουσίας.

Με το άρθρο 16, μολονότι κυρώνεται διάταξη με την οποία τα αδικήματα του τύπου δεν θεωρούνται αυτόφωρα και με τον τρόπο αυτό αποτρέπεται η άμεση και κατασταλτική εμπλοκή του κράτους στα ζητήματα που σχετίζονται με την ελεύθερη διατύπωση γνώμης, ωστόσο, επιτρέπεται εφεξής η προληπτική λογοκρισία των κινηματογραφικών ταινιών, με το αιτιολογικό της μέριμνας για την «προστασίαν της νεότητος», ενώ θεωρείται επίσης επιβεβλημένη η θέσπιση ειδικού νομοθετικού πλαισίου, το οποίο θα σκοπεύει στην «καταπολέμησιν της προσβαλλούσης τα δημόσια ήθη φιλολογίας». Το τελευταίο αυτό στοιχείο συνηγορεί, πιστεύουμε, υπέρ της επισήμανσης που κάναμε προηγουμένως σχετικά με την αυξανόμενη δύναμη της προσανατολισμένης στη μαζική κουλτούρα ελληνικής πολιτιστικής βιομηχανίας.

Με το άρθρο 18 ένα νέο επίσης στοιχείο κάνει την εμφάνισή του. Πρόκειται για την προστασία του απόρρητου και απαραβίαστου των τηλεγραφημάτων και τηλεφωνημάτων. Όπως, εξάλλου, και στην προηγούμενη περίπτωση, τα νέα προβλήματα, οι νέες ανάγκες και οι νέες για την Ελλάδα τεχνολογίες δημιουργούν την ανάγκη ενός νέου νομοθετικού πλαισίου.

Με το άρθρο 19 κρίνεται αναγκαία η θέσπιση ειδικού νομοθετικού πλαισίου για την επίταξη τόσο της κινητής όσο και της ακίνητης περιουσίας στις περιπτώσεις πολεμικής εμπλοκής της χώρας ή συμβάντων τα οποία θέτουν «εις κίνδυνον την δημοσίαν τάξιν ή υγείαν».

72. Κούνδουρος, *ό.π.*, 115-122 και Αλιβιζάτος, *ό.π.*, 362-368. Ο Ρούσσος Κούνδουρος, *ό.π.*, 115 σημειώνει ότι το μέτρο της εκτόπισης ίσχυσε για πρώτη φορά με το νόμο ΤΟΔ' του έτους 1871 «περί καταδιώξεως της ληστείας».

Με το άρθρο 21 το κράτος αναλαμβάνει τη θεσμική προστασία της διαδικασίας παραγωγής και διάδοσης της καλλιτεχνικής και επιστημονικής δημιουργίας.

Τέλος, με το άρθρο 127 επαναβεβαιώνεται το πολιτικό καθήκον της σύζευξης πατριωτισμού και μέριμνας για την ισχύ και εδραίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος⁷³.

Η. Συμπεράσματα

Από την αδρή αυτή προσέγγιση των διατάξεων των τεσσάρων συνταγματικών κειμένων, οι οποίες θεσπίζουν και κατοχυρώνουν την ιδιότητα του πολίτη, μπορούμε να καταλήξουμε, όπως τουλάχιστον νομίζω, στα ακόλουθα συμπεράσματα: α) Στην ελληνική περίπτωση, διαπιστώνουμε ένα κενό ανταπόκρισης μεταξύ της παραδοσιακής πολιτικής κουλτούρας και της φιλελεύθερης ιδεολογίας και πολιτικής πρακτικής. Η πρώτη κυριαρχεί στο τοπικό επίπεδο και εστιάζεται σε αξίες, αντιλήψεις, αρχές δράσης και πολιτικές συμπεριφορές, που έχουν οργανικό, κοινοτιστικό, διαπροσωπικό, πελατειακό, προσωποπαγή και επιμεριστικό χαρακτήρα. Βασικό της γνώρισμα αποτελεί η υποκατάσταση των εξουσιαστικών σχέσεων που αποκρυσταλλώνονται σε θεσμούς από τη συμβολική βία που απορρέει από τις ετεροβαρείς πελατειακές σχέσεις. Από την άλλη πλευρά, η φιλελεύθερη ιδεολογία και πρακτική, που κυριαρχεί στο κεντρικό επίπεδο της πολιτικής σκηνής, παρά το γεγονός ότι δεν αποτελεί παράγωγο της εγγενούς ιστορικής δυναμικής της ελληνικής κοινωνίας (υπό την έννοια της θεσμικής κατοχύρωσης πολιτικών δικαιωμάτων, τα οποία οργανώνουν το πεδίο των σχέσεων της δημόσιας και της ιδιωτικής σφαίρας) δομείται με επίκεντρο τις έννοιες του πολιτικού ορθολογισμού, της θεσμικής αποκρυστάλλωσης των εξουσιαστικών σχέσεων, της πολιτικής διαμεσολάβησης, της πολιτικής αντιπροσώπευσης, της ισονομίας και της ισότιμης κατανομής της πολιτικής ισχύος. Το κενό αυτό αντιστοιχεί στη σύγκρουση ανάμεσα στην παραδοσιακή κουλτούρα και το δυτικο-ευρωπαϊκό αξιολογικό σύστημα. Η σύγκρουση αυτή αποτυπώνεται στον λόγο και τη συμπεριφορά της ελληνικής διάνοησης του 19ου αιώνα και έχει ως οριακό σημείο την πρόσληψη της ήττας του 1897⁷⁴. Τα συγκρουσιακά φαινόμενα, που παρατηρούνται στο πολιτικό και το διανοητικό πεδίο, δεν αποτελούν παρά όψεις της κρίσης ταυτότητας, η οποία χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία κατά τη διαδικασία κατοχύρωσης και την προσπάθεια αναβάθμι-

73. Τα συζητούμενα άρθρα σε Σβώλος, *ό.π.*, 167-174 και 206.

74. Γιώργος Β. Λεονταρίτης, «Εθνικισμός και διεθνισμός: Πολιτική ιδεολογία», στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός-ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιοματιικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα 1983, 28.

σης της θέσης του ελληνικού κράτους στο διεθνές σύστημα. β) Παρά την προηγούμενη διαπίστωση, ο λόγος για τα ατομικά δικαιώματα και κατά συνέπεια το ίδιο το φιλελεύθερο πολιτικό πρόταγμα λειτουργεί στην Ελλάδα ως κοινός κώδικας αναφοράς. Κώδικας κοινός τόσο για τους υπερασπιστές του όσο και για τους πολεμίους του, εφόσον και οι τελευταίοι με την πολεμική τους εναντίον του, όπως τη συναντούμε παραδείγματος χάριν στο πλαίσιο της β' εθνοσυνέλευσης, δεν εκφράζουν τίποτε άλλο παρά τη βούληση της υπό όρους αποδοχής του και της κύρωσης της συντηρητικότερης δυνατής εκδοχής του. Αυτό σημαίνει ότι στην Ελλάδα στη χρονική περίοδο που μας απασχολεί, ο αντικοινοβουλευτισμός είτε υπό τη μορφή της ιδεολογίας είτε υπό τη μορφή της πολιτικής στρατηγικής —παρά τις συγκυριακές δομικές του εκφάνσεις— παραμένει φαινόμενο σχετικά περιθωριακό⁷⁵. γ) Μία ακόμη ιστορική ιδιομορφία που χαρακτηρίζει την ελληνική περίπτωση σε σχέση με τα κράτη της δυτικής και βόρειας Ευρώπης (π.χ. τις Σκανδιναβικές χώρες), αλλά και τις ΗΠΑ, είναι το γεγονός ότι η διαδικασία θεσμοθέτησης των κοινωνικών δικαιωμάτων δεν αποτέλεσε προέκταση της συνταγματικής κατοχύρωσης των αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων⁷⁶. Αντίθετα, το δικαίωμα της υποχρεωτικής και ακώλυτης πρόσβασης στα εκπαιδευτικά αγαθά, το οποίο ενέτεινε τη δυναμική της ανοδικής διαγενεακής κοινωνικής κινητικότητας και συνετέλεσε στον εκδημοκρατισμό της κουλτούρας, συναρθρώθηκε εξ αρχής με τα αστικά και τα πολιτικά δικαιώματα. δ) Παρά την ενεργή παράδοση του φιλελεύθερου συνταγματισμού και την πρώιμη κατοχύρωση του δικαιώματος της καθολικής ψηφοφορίας των ανδρών, στην Ελλάδα της περιόδου 1864-1927 η πολιτική συναίνεση δεν εξασφαλιζόταν με θεσμικά μέσα, τα οποία συνόψιζαν τη συνειδητή πολιτική κινητοποίηση της κοινωνίας των πολιτών, διαμέσου μαζικών κομμάτων ή ευρέων συνδικαλιστικών κινημάτων, με σκοπό τη διεκδίκηση, κατοχύρωση και διεύρυνση των δικαιωμάτων. Απεναντίας, η αναπαραγωγή του πολιτικού συστήματος και η πολιτική συναίνεση (στο βαθμό που απεσπάτο θεσμικά και όχι μέσω των πελατειακών σχέσεων ή της προσφυγής στην κατασταλτική βία

75. Για την ιδεολογία του αντικοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα βλέπε Γιώργος Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*, Τροχαλία, Αθήνα 1996, 91-130. Αντίθετες είναι οι εκτιμήσεις του Θανάση Μποχώτη, ο οποίος στην αδημοσίευτη διδακτορική του διατριβή *Ο αντικοινοβουλευτισμός του ελληνικού κράτους 1864-1911*, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 1997, υποστηρίζει την άποψη ότι ο αντικοινοβουλευτισμός ως ιδεολογία και πολιτική πρακτική αποτελεί συστατικό στοιχείο του ελληνικού πολιτικού συστήματος στην περίοδο 1864-1911.

76. Την υπόθεση του Thomas H. Marshall ότι η ανάδυση και η θεσμοποίηση των αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων προηγείται αυτής των κοινωνικών δικαιωμάτων παραθέτει και υιοθετεί ο Kaufman, *ό.π.*, 314.

του κρατικού μηχανισμού) εξασφαλιζόταν κατά κύριο λόγο διαμέσου των συνταγματικών ή άλλων νομοθετικών πρωτοβουλιών του ίδιου του κράτους. Δεν πρέπει να λησμονούμε, άλλωστε, ότι στην Ελλάδα, παρά το γεγονός ότι η πολιτισμική ανάδυση του έθνους προηγείται της συγκρότησης του κράτους, ωστόσο το κράτος και ο πολιτικός παράγοντας υπερκαθορίζουν τις διαδικασίες που συνδέονται με την οριοθέτηση του έθνους. Πάντως, η διαπιστωμένη προτεραιότητα του κράτους έναντι της λαϊκής κυριαρχίας και της ιδιότητας του πολίτη δεν αποτελεί ιδιομορφία του ελληνικού πολιτικού συστήματος, αλλά συνιστά κοινό γνώρισμα του τρόπου πρόσληψης του έθνους-κράτους και της πολιτικής νεωτερικότητας στη συνθετότητά της στον χώρο των Βαλκανίων και της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης⁷⁷. Κατά τη γνώμη μου, η ιδιομορφία του ελληνικού πολιτικού συστήματος εντοπίζεται αλλού: Στο γεγονός ότι με την υπερτροφία του και την εγγενή, αλλά ιστορικά εξηγήσιμη, λαϊκιστική/αναδιανεμητική πολιτική του, το ελληνικό κράτος αναστέλλει τις διεργασίες αυτόνομης ανάπτυξης της κοινωνίας των πολιτών, ενώ συγχρόνως υπεραναπληρώνει την «ατροφία» του συλλογικού σώματος⁷⁸. Βεβαίως, δεν πρόκειται για πρωτοβουλίες ενός αυτόνομου υπερταξικού μηχανισμού, αλλά για συντονισμένες προθέσεις και ενέργειες ιδεολογικά ευαισθητοποιημένων, αλλά, συγχρόνως, και αυτονομημένων από αυστηρές ταξικές εξαρτήσεις ομάδων του πολιτικού προσωπικού. Η ιδιαιτερότητα αυτή, όπως επίσης η *sui generis* συγχώνευση εθνικισμού και πολιτικού φιλελευθερισμού και κατ' επέκταση η ανάδειξη της συγκεκριμένης τους αυτής εκδοχής σε κυρίαρχη ιδεολογία, είχε ως συνέπεια αφενός την επι-

77. Stuart Woolf, «Υπάρχει ενότητα στην ευρωπαϊκή ιστορία και ταυτότητα;», μετάφραση Γιώργος Κόκκινος, αφιέρωμα: *Η Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση μετά τη Διακυβερνητική, Σύγχρονα Θέματα* 60-61 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1996), 49. Το μοντέλο εκσυγχρονισμού, που βασίζεται κατά κύριο λόγο στο κράτος και όχι στη δυναμική της κοινωνίας, παραπέμπει στον γερμανικό δρόμο επιλεκτικής προσχώρησης στη νεωτερικότητα. Τη σχετική συζήτηση στις γενικές της γραμμές παρουσιάζει ο Jeffrey Herf, *Αντιδραστικός μοντερνισμός. Τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ' Ράιχ*, μετάφραση Παρασκευάς Ματάλας, επιστημονική επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1996, 281-282.

78. Νικηφόρος Ι. Διαμαντούρος, «Ο ελληνικός απελευθερωτικός αγώνας του 1821: Μια φιλελεύθερη Επανάσταση;», στον συλλογικό τόμο *Ο φιλελευθερισμός στην Ελλάδα. Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα 1991, 40. Το συμπέρασμα του Διαμαντούρου βασίζεται στις προκείμενες που διαμορφώνει το θεωρητικό πλαίσιο του μοντέλου της «ύστερης-ύστερης εκβιομηχάνισης», που εισηγήθηκε ο Gerschenkron. Στο μοντέλο αυτό, ως κριτήριο κατάταξης εκλαμβάνεται η χρονική απόσταση από τη διαδικασία οικονομικού και κοινωνικο-πολιτικού μετασχηματισμού της Αγγλίας. Κράτη, όπως η Γαλλία και η Γερμανία εντάσσονται στην ύστερη φάση, ενώ κράτη, όπως η Ελλάδα στην «ύστερη-ύστερη». Βλέπε για το θέμα αυτό Νίκος Π. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, ό.π., 17, υποσημείωση 14.

φανειακή, τυπολατρική και εργαλειακή προσήλωση στο φιλελεύθερο πολιτικό πρόταγμα, που εκλαμβάνόταν άκριτα ως ιστορικό κεκτημένο, και αφετέρου τον εν πολλοίς «δοτό» χαρακτήρα των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων⁷⁹. Αν εξαιρέσουμε, ίσως, το ίδιο το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας, το οποίο, όπως δείξαμε στην αρχή αυτού του κειμένου, είχε ισχυρές ιδεολογικές ρίζες και συνδεόταν οργανικά με την ισοπολιτειακή πολιτικο-ιδεολογική παράδοση, που διαμόρφωσαν το πνευματικό κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και η Επανάσταση του 1821.

79. Στη διαμόρφωση των απόψεων αυτών με βοήθησε ο κριτικός διάλογος με τις αποκλίνουσες ερμηνευτικές προοπτικές, την προβληματική, την επιχειρηματολογία και την τεκμηρίωση του Νικηφόρου-Π. Ι. Διαμαντούρου, «Ελληνισμός και ελληνικότητα», στο Δ. Γ. Τσακούσης (επιμ.), *Ελληνισμός-ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, ό.π., 51-58, του Δημήτρη Χαραλάμπη, ό.π., 76-78, 96, 98, 102-103, του Παναγιώτη Κονδύλη, ό.π., 3-28, καθώς επίσης του Γιώργου Β. Δερτιλή, *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, του Πασχάλη Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, ό.π., και του Χρήστου Λυριντζή, ό.π., 39-40. Απο την άλλη πλευρά, οφείλω να επισημάνω ότι η προσέγγιση της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας υπό το πρίσμα μιας τυπολατρικής και εργαλειακής προσήλωσης στο φιλελεύθερο πολιτικό πρόταγμα έχει ισχυρές αναλογίες με την κεντρική υπόθεση εργασίας του Γιάννη Ζ. Δρόσου, *Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας*, εκδ. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1996. Αυτή μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: Φαίνεται ότι με προεξάρχουσα περίπτωση αυτή του Ν. Ι. Σαριπόλου η σκέψη των ελλήνων συνταγματολόγων—κυρίως του 19ου αιώνα— χαρακτηρίζεται από τη θέση ότι η θέσπιση του συνταγματικού πολιτεύματος αποτελεί λογική, ιστορική και πολιτική αναγκαιότητα. Η αναγκαιότητα αυτή βασίζεται στην άποψη ότι το δίκαιο είναι αιώνιο και αναλλοίωτο, προηγείται της πολιτικής συγκρότησης των κοινωνιών και οι κανόνες, οι αρχές και οι αξίες που εμπεριέχει γίνονται βαθμιαία μόνο αντικείμενο συνειδητοποίησης και εφαρμογής από το πολιτικό σώμα. Η θεώρηση αυτή εδραϊώνει, σύμφωνα με τον Γιάννη Δρόσο, στο ελληνικό πολιτικό σύστημα μία αντίληψη που αντιμετωπίζει το σύνταγμα όχι ως απτό, νομικό και κανονιστικό κείμενο, αλλά ως παράγωγο ενός δημοκρατικού πολιτεύματος, σύμφωνα με τις αρχές της φύσης και του ορθού λόγου. Βλέπε ενδεικτικά, Δρόσος, ό.π., 46, 55, 74.